

НАИМ КАРИМОВ

ҒАҒУР ҒУЛОМ

*Шоир ҳаёти ва шеърий ижодига
бир назар*

Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи
Тошкент — 2003.

83.3(5У)

К25

Каримов, Наим.

Ғафур Ғулом: Шоир ҳаёти ва шеърӣй ижодига бир назар.—Т.: Ғ. Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. 2003.—64 б.

Атоқли ўзбек шоири академик Ғафур Ғулом ижоди тўғрисида истиқлолга қадар ўнлаб диссертация, илмий монография ва оммабоп рисолалар ёзилган.

Ушбу рисола муаллифи Ғафур Ғулом ижодига бугунги воқелик нуқтаи назаридан ёндашган. Рисолада шоир ҳаётининг ҳали кўпчиликка номаълум бўлган саҳифалари ҳақида нақл қилинади, сара шеърларининг яратилиш тарихи, гоёвий йўналиши ва бадиий жозибаси ҳақида фикр-мулоҳаза юритилади.

Рисола мутафаккир шоир ижодининг мухлисларига мўлжалланган.

ББК 83.3(5У)

К 4702620204-25
М352(04)-2003 режага кўш. 2003

ISBN 5-635-02177-8

© Наим Каримов,
Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-
матбаа ижодий уйи, 2003 й.

ДЕБОЧА

XX аср — ўзбек халқи тарихига улкан ўзгаришлар даври сифатида киради.

Агар XIX аср охири — XX аср бошларида Туркистон Чор ҳокимиятининг мустамлакаси бўлган бўлса, 1917 йил Октябрь тўнтаришидан сўнг халқ ва мамлакатнинг инонихтиёри большевиклар қўлига ўтди. Ўзбек халқининг пешқадам сиймолари қанчалик ҳаракат қилмасинлар, Февраль инқилобидан кейин пайдо бўлган тарихий имкониятдан фойдалана олмадилар: халқ ва мамлакат тарихий тақдирида бирор ўзгариш бўлмади. Бунинг сабаби, собиқ совет даври тарихчилари талқин қилганларидек, миллий уйғониш даври ҳаракати арбоблари — илғор ўзбек зиёлиларининг ижтимоий чекланганлигида, халқ билан алоқасининг мўртлигида эмас, балки сўнгги асрларда турли амирлик ва хонликларга парчаланиб кетган мамлакатнинг ҳамма соҳаларда орқада қолганлигидадир.

Хуллас, маҳаллий ҳокимият ҳам, халқ оммаси ҳам Февраль инқилоби берган бахтли имкониятдан фойдаланиб, миллий давлатчилик асосларини қайта тиклашга ожизлик қилди.

Туркистондаги маҳаллий аҳолининг пароканда ҳолатидан большевиклар усталик билан фойдаландилар: ўзбек халқи энди “қизил” мустамлакачиларнинг қонун-қоидалари асосида яшай бошлади.

Ўзбек зиёлиларининг илғор қисми миллатни бирлаштириш, унинг онгига, руҳига, дилига истиқлолсеварлик туйғуларини пайвандлаш, ундаги миллий ғурур туйғуларини уйғотиш учун “Чифатой гурунги”, “Нашри маориф” сингари маърифий жамиятларни, “Миллий иттиҳод” ва “Миллий истиқлол” сингари сиёсий-ижтимоий ташкилотларни тузди; мактаб, матбуот, адабиёт ва театр орқали халқ оммасига таъсир кўрсатмоқчи бўлди. Аммо большевиклар Мунаввар қори ва Убайдулла Хўжаевларнинг, Чўлпон ва Фитрат-

ларнинг асл ниятларини тушуниб ҳамда бу истиқлол фидойиларини ўз томонларига ағдаришнинг иложи йўқлигини билиб, уларни мунтазам равишда қатли ом этиб келдилар.

Айни пайтда, большевикларнинг Ўзбекистонда амалга оширган айрим ишлари – ўрта ва олий ўқув юртлари, завод ва фабрикалар, амбулатория ва шифохоналар очилиши халқ оmmasида янги ҳокимиятга нисбатан ишонч-эътибор уйғота бошлади. Ўзбек адабиётига Чўлпонлардан кейин кириб келган авлод мамлакат ҳаётидаги ана шундай ижобий ўзгаришларни кўриб, янги воқеликни куйлашга киришди. Тўғрироғи, куйлашга мажбур бўлди.

Бугун биз бу авлод намояндалари ижодига назар ташлар эканмиз, улар қаламига мансуб айрим асарларнинг тарих ғалвиридан тушиб қолганлигини кўрамиз. Умуман, қайси даврда яшаганлигидан қатъи назар, ёзувчи зоти борки, унинг ҳамма асари ҳам адабиёт хазинасидан ўрин эгалламайди. Давр, тарих адабий меросни ҳамиша ўз ғалвиридан ўтказиб, саралаб туради.

Лекин шундай ёзувчилар бўладики, улар гарчанд турли омиллар таъсирида ва ўз истеъдодлари имконияти даражасида даҳо асарлар яратиб кетмаганлигига қарамай, улардан қолган бадиалар узоқ даврлар мобайнида халқнинг маънавий-маданий бойлиги, улар номи эса халқ учун ғурур ва ифтихор манбаи бўлиб қолади.

Фафур Ғулом – ХХ асрда яшаган ана шундай бахтли ижодкорлардан биридир.

ШОИР ҲАЁТИ САҲИФАЛАРИ

“Агар шоирни идрок этмоқчи бўлсанг, унинг ватанига бор”, деган эди буюк Ғёте.

Одатда, Ватан тушунчаси кенг ва тор маъноларда қўлланилади. Фафур Ғулом туғилган Ватан – бу Ўзбекистон. Унинг киндик қони тўкилган жой эса Тошкент шаҳри Шайховандтахур даҳо Кўрғонтеги маҳалласи. Худди шу жой шоирнинг кичик ватанидир.

Тошкент шаҳрига бағишланган маълумотномаларда айтилишича, Кўрғонтеги Шайховандтахур даҳасидаги маҳалла бўлиб, Шўртепа, Қоратош, Тиканли мазор ва Девонбеги маҳаллалари билан чегарадош бўлган. Шаҳар деворига

туташгани учун унга шундай ном берилган. Маҳаллада юздан зиёд хонадон бўлган. Аҳолиси, асосан, ўзбеклардан ташкил топган, улар касибчилик, савдо-сотиқ ишлари билан шуғулланганлар, ёз ойларида эса шаҳар ташқарисидаги ерларида деҳқончилик ва боғдорчилик билан ҳам машғул бўлганлар. Ўтган асрнинг бошларида маҳаллада бир неча баққоллик дўконлари билан бирга тегирмон ва жувозхона ҳам бўлган.

Фафур Фулом 1903 йилнинг 10 майида, агар шоирнинг 1953 йилда ёзган таржимаи ҳолидаги маълумотлар чин бўлса, жума куни, эрта билан соат 6 да худди шу ерда дунёга келган.

Фафур Фулом “Абдураҳим Файратий деган ўртоғим тўғрисида” деган мақоласида киндик қони тўкилган маскан ҳақида маълумот бериб, қуйидаги сўзларни ёзган:

“Тошкентда Хадра деган жой бор. Ана шу ерни марказ деб билиб, оёқлари ярим километрли паргар қўйиб, бир доира чизсангиз, эски Қўрғонтеги, Қўғирмоч, Дегрез, Говкуш ва Девонбеги маҳаллаларини ўз ичига олган доира ҳосил бўлади. Шу маҳаллаларда Ойбек (Мусо), Зиё Саид, Ойдин опа, Файратий (Абдураҳим), фан доктори Асқаров, фан доктори Нажмиддинов, Аброр Ҳидоятлов ва мен туғилганмиз”.

Шоирнинг жияни Ҳамидулла Ҳусанов таниқли драматург Абдуқаҳҳор Иброҳимов билан қилган суҳбатида ҳозирги Ўзбекистон Миллий театри жойлашган бинони назарда тутиб, бундай деган:

“Илгариги “Ватан” кинотеатри, ҳозирги Ҳамза номидаги театр қаршисидаги сойлик (авваллари, то “Пахтакор” стадиони қурилгунига қадар, бир неча тегирмон сув оқарди)нинг нариги томонида Қўрғонтеги маҳалласи жойлашган. Тошкент маҳаллаларидан ҳар бирининг бирор тарихий воқеа ёки шахс, аҳолининг касб-кори ва турмуш тарзи, ёки бўлмаса, жуғрофий ўрни билан боғлиқ ажойиб номи ҳамда тарихи бор. Бу ҳақда Фафур акам менга жуда кўп ҳикояларни айтиб берганди. Эгарчи, Ўқчи, Чувалачи, Чақар, Оқлон; Камолон, Қорёғди, Сақичмон, Лангар, Сарик Хумдон, Қўштут, Ҳожи Малик, Ҳалимкўн, Мозорхон, Баланд Масжид, Қоратош, Қози кўча, Табиб кўча, Пичоқчилик, Бедабозор ва ҳоказо маҳаллалар қатори, Қўрғонтеги маҳалласининг ҳам ўз тарихи бор. Қадимда шу ерда бир қўрғон бўлган, атрофида уй-жойлар вужудга келган. Шу қўрғонга нисбат бериб, халқ бу ерни “Қўрғонтеги маҳалласи” деб юрита

бошлаган; “Қаерда турасан?” деган саволга “Кўрғонтегида”, деб жавоб берган”.

Фафур Фуломнинг юқорида тилга олинган мақоласида айтилишича, Кўрғонтеги маҳалласининг жануб томонида Ўрдани кесиб ўтадиган катта анҳор сувининг бир “кўл”и – ирмоғи оққан бўлиб, у ҳозирги Навоий кўчасига туташ чуқурликдан ўтган. *“Биз шу ерда қип-яланғоч бўлиб олиб, то кўкариб кетгунча чўмилар эдик. Оталаримиз ёки оналаримиз толдан хипчин олиб, токи уйга ҳайдагунча чўмилар эдик”,* – деб эслаган шоир.

Фафур Фуломнинг 1962 йилда ёзилган “Сарҳисоб” номли мақоласида эса Кўрғонтеги маҳалласи тўғрисида яна бундай маълумот бор:

“Мен яшаган маҳалланинг атрофидаги ўнлаб маҳаллаларда иккита эр болалар мактаби, битта қизлар мактаби бор эди. Кўрғонтегидаги эрлар мактабининг муаллими Ҳасанбой домла менга алифбени ўргатган ҳурматли муаллим – анча тараққийпарвар одам эди. Иккинчиси, Шамши домла кўп баджаҳл, чаласавод одам бўлган. Қизлар мактабининг отинойиси Хайринисо деган кампир бўлиб, менинг туққан бибим (отамнинг онаси) бўлади. Кенг, хушфеъл, ўн саккиз ўғли, бир қизи вафот этганда ҳам “дод!” демаган, фақат биз каби етим набиралар ва ўқувчи қизлар билан юпаниб, қолган умрини шукур билан ўтказайтган бир ожиза эди. Ўн маҳалладан уч мактабда юз чоғлик бола ўқир эди...”

Кўрғонтеги маҳалласи тўғрисидаги тасаввуримиз янада тўлароқ бўлсин учун шоирнинг қуйидаги сатрлари билан ҳам танишсак, зарар қилмас:

Кўрғонтеги ажойиб, хўб чингилинг маҳалла,
Бири бирига қарши, худди тарози палла.

Тўрт қадамда самовар, ана унда кўп гап бор:
“Ҳорманг, Юнусмат энди!” – “Раҳмат, ҳе, баракалла!”

Уй бошида бедона, тақиб қўйдинг седона,
“Кўлингдаги қанақа?” – “Кичкина туллак малла”.

Янги масжид битибдир, жиловхона муборак!
Ўлмаса чолларимиз ғийбатни сотишалла.

Ойда-йилда бўлса тўй, қолмайди чиқмаган уй,
Катта-кичик бошида ўралган силлик салла.

Ўспиринлар ўтади, бай-бай, тўкилиб кетади,
Қилай деса иши йўқ, кеча-кундуз таралла.

Бу шеърда Қўрғонтеги маҳалласининг олис асрлардаги манзараси эмас, балки XX асрнинг 20-йилларидаги кўриниши ўз тасвирини топган. Биз ушбу манзара орқали ҳам мустамлака шароитида яшаган халқнинг маиший ҳаёти ва онги ҳақида тасаввур ҳосил қилишимиз мумкин.

Яна Ҳамидулла Ҳусановнинг хотиралари билан танишишда давом этайлик:

“Ўтган асрнинг (яъни XIX асрнинг – *Н.К.*) иккинчи ярмида ана шу Қўрғонтеги маҳалласидаги бир ҳовлида икки ака-ука яшаган. Улар отасининг исми, яъни катта бобомизнинг оти Мирза Ориф бўлган экан. Фафур акам бир кун ил ағдариб, мучал аниқлаб, қариндош-уруғ, хеш-ақрабойимизни белгилаб ўтирганида бу ҳақда ҳикоя қилиб берганди. Умуман, Фафур акам узоқ ва яқин ўтмиш тарихини, шажаралар, сулолаларни яхши билар ва мароқ билан сўзлар эди. Ота-боболаримиз ҳақида гапирар экан, хонтахта устидаги мис баркашга гўё ёзаётгандай бўлиб, бармоқлари билан чизар, кўрғазмали равишда қандайдир жадваллар ясар эди. Ўша икки оға-инидан каттасининг оти Раҳматилла, кичигининг оти Фулом Мирза бўлган. Бир ҳовлида яшашган. Бир қозондан овқат ичишган, бир дарвозадан кириб-чиқишган, яъни санманга боришмаган, ҳовли девор билан бўлиб олинмаган.

Раҳматилла деҳқончилик билан шуғулланган. Тошкентнинг шимол томонида, Келес ариғи томонларда, яъни Қоплонбек қишлоғида ер-сувлари бўлган. Фулом Мирза, асосан, ҳунармандчилик билан шуғулланган, шоиртабиат, чечан, оғзи ботир, салобатли одам бўлган: Раҳматилла бир неча фарзанд кўрган бўлса-да, Ҳусан исмли ўғли (бу киши менинг отам бўлади), Зебинисо, Нуринисо деган қизлари туриб қолган. Фулом Мирзадан Савринисо, Фафур (яъни Фафур Фулом), Раҳбарнисо, Баҳринисо туғилишган. Раҳматилла вафот этганидан кейин аслида икки оиладан иборат бўлган бу катта оилага Фулом Мирза бошлиқ бўлиб қолган. Оилада ҳамма уни Фулом дада, деб аташган. Ана шу Фулом дадамиз менинг отам бўлмиш Ҳусан акага ҳам оталик қилиб, уни уйлантириб қўйган.

Буни қарангки, Фулом даданинг умри қисқа экан. У вафот этгач, бутун оилага менинг отам – Хусан ака бошлиқ бўлиб қолган. Хусан ака бир неча фарзанд кўрган. Улардан Муҳаббат, Ҳамидулла (яъни мен), Назминисо, Ҳабибулла, Эркина исмли фарзандлари туриб қолишган. (У пайтларда тиббий хизмат яхши бўлмагани туфайли болалар гўдаклигида кўп нобуд бўлиб кетаверган.) Бир ҳовлида яшаб, бир қозондан овқат ичиб, бир кўрпа остида катта бўлганимиздан бўлса керак, биз, ёши кичиклар, ҳаммамиз Фафур Фуломни “ака”, дердик. Фафур акам ҳам ажратиш нималигини билмасди, бизларга туғишган акалардек меҳрибон эди. Фафур Фуломни туғишган акамиз, деб билгандик. Аслида, жиян бўлишимизни ҳатто ҳаёлимизгаям келтирмаганмиз. Чунки, Фафур акам ниҳоятда оқибатли, чин инсон эди.

Хуллас, Фафур акам билан кўп йиллар ана шу Қўрғонтеги маҳалласидаги ҳовлимизда бирга яшадик”.

Камина юқорида Фафур Фулом тўғрисидаги ажойиб хотираси келтирилган Ҳамидулла Хусановни озми-кўпми билардим. У ўзбекнинг кўркам, танти, оққўнгил йигитларидан бири бўлган. У урушни тиббий хизмат капитани лавозимида тугатиб, она юртига ғалаба билан қайтганида, Фафур Фуломга Германиядан олиб келган ўлжа соатни ҳадя қилган. Шоирнинг “Вақт” деган шоҳ асарининг яратилиши шу ажойиб инсон номи билан боғлиқ. Юқорида ҳурматли китобхон эътиборига ҳавола этилган хотира ҳам Фафур Фулом ҳаётининг фанга номаълум бўлган саҳифаларини ёритиши билан катта илмий қимматга моликки, уни тўла келтирмаслик одобсизлик бўлурди.

Шундай қилиб, Фафур Фулом 1903 йил 10 май, жума куни, эрталаб соат 6 да чақалоқларга хос чинқириви билан ўзининг ёруғ дунёга келганини маълум қилди.

Шоир ушбу тарихий дақиқа ҳақида “Она” шеърисида бундай сатрларни ёзган:

Туғилган дамимни эслай олмайман,
Ташаккур дейилса арзигулик тонг.
Танам йўргакланган, муштим тугилган,
Олтин рудасидай ишланмаган онг.

Ҳали бепардозман, олам жамолин
Кўра олмасликка кўзим ҳам ожиз.

Танглайим кўтарган бибим бечора
Ким эди, билмайман, ўлгандир, эсиз.

Бўлажак шоир туғилган пайтда отаси Фулом Мирза Ориф ўғли 35 ёшда, онаси Тошбиби Шоюсуф қизи эса 21 ёшда бўлган. Унинг танглайини эса юқорида тилга олинган Хайринисо биби — шоирнинг бувиси кўтарган.

Фафур Фуломнинг отаси хатли-саводли бўлиб, 1908 йилгача шаҳар думахонасининг маҳаллий бўлимида мирзалик қилган. Сўнг Келес атрофидаги Қоплонбек мавзесидаги тўққиз таноб ерида буғдой, жўхори, мош дегандай, дондунни экиш-йиғиш билан машғул бўлган. 1912 йилнинг кўкламида Фулом Мирза касалликка чалиниб, бир неча кун йўталиб юрган ва арзимаган шамоллаш орқасида қирқ тўрт ёшида Қўрғонтеги маҳалласидаги 25 квадрат саженли захкаш, тутдай тўкилай деб турган ҳовлисида олтига “еярман-ичарман етимча”ни орқасида қолдириб, вафот этган.

Бўлажак шоирнинг онаси Тошбиби Шоюсуф қизи Фулом Мирзага турмушга чиқишидан аввал ҳам оила кўрган эди. Унинг марҳум эридан туғилган фарзанди — Рихси қори мазкур олти нафар “еярман-ичарман”га мураббий бўлиб қолади. У шу вақтларда ўн саккиз ёшга кирган бўлиб, тошкентлик машҳур бойлардан бири — Муборак Сидиқмухамедовнинг универсал магазинида хизмат қилар эди. Рихси қорининг приказчилик орқасида топган пули баракасиз бўлгани учун бўлажак шоирнинг она ва опаси ҳам дўппи ва қийиқ тикиб, унга ёрдамлаша бошлайдилар.

“Отам, — деб ёзган Фафур Фулом “Кечмиш ва кечирмишларим” сарлавҳали таржимаи ҳолида, — дурустгина саводли, ўзбекча, тожикчани яхши билар ва унча-мунча русча ҳам сўзлашар экан. Шаҳар ичида кишиларга ариза, справкалар ёзиб бериб юрар, шунинг учун ҳам исмига “Мирза” деган лақаб қўшимча бўлган экан.

Отам адабиёт билан жуда қизиқар экан. Уйимизга ўзбек шоирлари ва хаттотларидан Хислат, Шомурод котиб ва бошқалар келиб юрганини эс-эс биламан. Фарғона водийсидан келадиган шоирлар ҳам: Муқимий, Тошхўжа Асирий, Фурқат, Муҳъйи ва бошқаларнинг бизникига кўп келганини айтадилар. Отам “Мирза” ва “Фулом” тахаллуслари билан талай шеърлар ёзган. Лекин булар бир ерга тўпланиб ё бўлмаса босилиб чиққан эмас. Сўнгги йилларда амаким (отамнинг кичик укаси) Мирза

Абдулла Мирза Ориф ўғли “Мирза” тахаллусини ўзиники қилиб олиб, шеърлар ёзар эди. Унинг “Баёзи Мирзо” деган китоби 1913 (1331 ҳижрий) йилда Тошкентда “Фуломия” босмаҳонасида босилган”.

Фафур Фуломнинг онаси Тошбиби ҳам ўзбек ва тожик тилларидаги ғазалларни ўқиб, англай оладиган зеҳли аёллардан эди. У ўзбек халқ оғзаки ижодига ихлос қўйиб, халқ термалари вазнида унча-мунча шеърлар айтиб юргани учун эрининг вафотига бағишлаб марсия ҳам ёзган. (Бу марсия сўзлари узоқ вақтларгача шоирнинг қулоғидан кетмаган.) Бўлажак шоир шу пайтда тўққиз ёшда бўлганига қарамай, хат-саводи чиққан, Навоий, Ҳофиз ва Саъдийларни бемалол ўқир, чиройлигина хати ҳам бор эди.

Фафур Фулом Қўрғонтеги маҳалласидаги Ҳасанбой домланинг мактабида Бедилдан “Маслак”ка ўтиб, уни ҳам тугатган эди. Агар шу маҳаллалик Абдурахмон пари деб аталган боланинг ўн олти йилда ҳам “Ҳафтияк”дан нарига ўтолмаганини эсласак, Фафурнинг зийрак ва зукко бола бўлгани ойдинлашади. Унинг хатли-саводли бўлишига бошда отаси, кейин эса онаси сабабчи бўлганлар. Бинобарин, Фафур Фуломнинг Фафур Фулом бўлишида отаси Фулом Мирза билан онаси Тошбибининг хизматлари каттадир.

Шу ўринда камина бир нарсани четлаб ўтишни ўзимга эп кўрмадим. Гап шундаки, Фафур Фулом Тошкентда, ўзбеклардан иборат аҳоли орасида туғилгани ва улғайганига қарамай, форс ва араб тилларидан хабардор бўлган, айниқса, форс-тожик тилини яхши билган. Буни фақат бир нарса билан изоҳлаш мумкин: у маҳалласидаги Ҳасанбой домланинг мадрасасида ўқиган ва форс-тожик тилини шу ерда пухта ўрганиб чиққан. Аммо совет даврида шоирнинг мадраса таълимини кўрганлиги ҳақида бирор сўзни айтишнинг иложи йўқ эди. Шунинг учун ҳам Фафур Фулом таржимаи ҳолида мадрасада эмас, балки эски мактабда ўқиганлигини айтган.

Шоирнинг Ойбекка бағишланган мақоласидаги қуйидаги сўзларни ҳам шу тарзда тушуниш, менимча, тўғри бўлади:

“Ойбек, – деб ёзган эди шоир, – Дегрез мактабида, мен Қўрғонтеги мактабида бошланғич эски таҳсилни олдик. Кейин у “Намуна” мактабига, мен “Ҳаёт” мактабига кирдим”.

Фафур Фулом “эски таҳсил” деганда мадраса таълимини назарда тутган, десак, хато бўлмайди.

Хуллас, Рихси қорининг йилига 20 сўм бериладиган приказчилик маоши оила рўзғорига урвоқ ҳам бўлмай қолди. Бунинг устига, Биринчи жаҳон уруши бошланиши билан нарх-наво кўтарилиб, пулнинг қадри кетди.

“Энди биздай камбағал, афтодаҳол, қўл учи билан кун кўрадиганларнинг ҳоли қандай бўлади? Катта бойлар жуда ҳам бойиб, кичик бойлар синиб турган вақт, рус пролетариатининг подшога нисбатан газаби ошиб, қоши чимирилган замон... Мочаловларнинг обрўси қолмаган...”

Фафур Фулом Биринчи жаҳон урушининг бошланиши билан халқ турмуши, шу жумладан, ўз оиласининг турмушидан барака кетган кезларни шундай эслайди.

Бўлажак шоир замоннинг оқидамида шундай ўзгаришлар рўй бераётган бир пайтда Мулла Муборакнинг болалари қатори Ўқчидаги “Ҳаёт” мактабига қатнаб, Тошкент жадидларидан сабоқ ола бошлади. У мазкур мактабда бир йил ўқидими ё йўқми, большевиклар Туркистонда ҳокимиятни ўз қўлларига олдилар. Бошқа тошкентлик бойлар қатори, Мулла Муборакнинг давлати ҳам барбод бўлди. Рихси қорининг 20 сўм маошлик ишини ҳам Худо кўп кўрди. Энди бутун оила яктан ва якжон бўлиб, “тириклик ўпқони”га ямоқ ахтара бошлади.

“Мен мана шу кундан бошлаб чин ҳаёт кўчасига кираман. Акам билан Самарқанд дарвозадан ўрик, олма, бодринг кўтариб, Янги шаҳарнинг кўчаларини айланиб, сота бошлаймиз. Куз келиб, бу ҳам фойдасиз бўлади. Акам “Тамерлан” хусусий тамаки фабрикасига ишга кириб, мени ҳам ёнига олади. Мен гильзага тамаки тўлдиришни ўрганиб, ишлай бошлайман. Аста-аста бу ҳунар бизнинг уйга кириб, онам, опам, укаларим ҳам гильзага тамаки тўлдириб, акамга ёрдамлаша бошлаймиз. Очлик, қимматчилик йиллари бошланади. Онам ҳам ўлади. Акам касалланади. Бутун тирикликни рўзғор керак-яроқларини сотиб ўтказишга тўғри келади...”, деб ёзади Фафур Фулом.

1918 йил шоир ҳаётига шундай воқеалар билан кириб келди. У маҳалласидаги уста Миразизга шогирд тушиб, косибчиликни ўрганди. Косибчилик билан ҳам тирикчилик ўтмай қолгач, акаси билан бирга тунукасозлик билан машғул бўлди. Кейин аравакашлик... Кейин эса ҳарф теришлик...

Кунларнинг бирида Фафур Фуломга ҳарф териш ҳунарини ўргатган босмаҳона ишчиси Абдурахмон Саҳибоев шогирдига бундай деб қолди:

– Менга қара, йигитча, замон ўзгарди. Аввал экилган дарахтлар кесилиб кетди. Биламан, сен китоб ўқишни яхши кўрасан. Демак, шу йўлдан боришинг керак. Эшитишимча, ўқитувчиларни тайёрлаш курслари очилган. Ҳам саккиз ой текинга ўқийсан, ҳам стипендия оласан...

Орадан бир неча кун ўтгач, Фафур Фулом саккиз ойлик курслар очилган мактабга борди.

Хуллас, тақдир шамоли уни муаллимларни тайёрлаш курсига олиб келади. У бу қисқа муддатли курсларни тугатиб, 1920 йилнинг 3 мартида Бодак маҳалласидаги “Чўлпон” мактабига муаллим этиб тайинланади. 1924 йил августида “Ҳаёт” мактабига муаллим бўлиб ўтади, ундан “Умид” мусиқа техникумига кўчади. 1920 йили эса 3-боқимсиз болалар уйига мудир этиб тайинланади. Айни пайтда етти йиллик “Урфон” мактабининг мудирлиги ҳам унинг зиммасига тушади.

1928 йил 15 сентябрдан бошлаб Фафур Фулом “Қизил Ўзбекистон” газетасига ишга ўтади ва “Камбағал деҳқон” газетасининг масъул котиби этиб белгиланади.

Унинг турли газеталардаги чиқишлари эса 1924 йилдан эътиборан қизғин ва мунтазам тус олади.

Фафур Фуломнинг шундай битикларидан бири “Шоирлик носқовоғидан бир отим” деб аталган бўлиб, шоир уни “Муштум”га элтиб берган эди. Кунларнинг бирида у Тошкент Йўқсил ёзувчилари уюшмасида Зиёд Саидни учратиб, бояги асарнинг тақдирини сўрайди. Зиёд Саид эса мақоланинг “Муштум”да, албатта, чиқажагини айтади. Кўп ўтмай, мақола чиқиб, бўлажак шоирнинг ишлари ҳавас қиларли даражада юришиб кетади...

Фафур Фуломнинг машаққатли ҳаёт йўлига бу қадар кенг тўхталганимизнинг сабаби, биринчидан, XX аср бошларида туғилган оддий, камбағал, афтодаҳол кишилардан бирининг турмуш сўқмоқларида йиқилиб-йўқолиб қолмай, аксинча, халқ иродаси, ақл-заковати ва юксак истеъдодининг тимсоли даражасига эришганини, иккинчидан, унинг халқчил ва фалсафий ижоди илдизларини, учинчидан, уни оддий халқ ҳаёти билан боғлаган узилмас ришталарни кўрсатишдир.

ИЖОД ТОНГИ

Фафур Фуломдек мураккаб ҳаёт йўлини босиб ўтган шоирнинг шаклланиш йўли ҳам ўзига хос хусусиятларга эга.

Шоирнинг “Кечмиш ва кечирмишларимдан” деб номланган таржимаи ҳолида бундай ғаройиб сўзлар бор: *“Бир бор экан, бир теванинг боши бор экан...”* деганларидай, менинг қалбим ҳам муҳаббатдан холи эмас эди. *Унча-мунча ишқий ғазаллар машқ қила бошладим. Бу, албатта, уйимиз доирасидаги “адабиётчилик” – Навоий, Муқимий, Фурқатлар таъсирининг дуварак меваси эди”*.

Афсуски, шоир таржимаи ҳолида бу сўзларни асословчи ёки уларга ойдинлик киритувчи Навоий, Муқимий, Фурқатлар руҳидаги бирор шеърини машқини тилга олмаган. У шу сўзлардан кейин ўтган асрнинг 20-йилларидаги ёшлар ҳаракатида қатнашгани ва Маориф халқ комиссарлиги қошидаги болалар боқимсизлиги билан кураш жамияти топшириғига кўра, “Урфон” мактаби ва шу мактаб ёнида 150 ўринлик болалар уйининг очилишида фаол иштирок этганини айтган, холос. Лекин ўйлаймизки, мадраса таҳсилани кўрган, отаси “талай шеърлар ёзган”, онаси ҳам халқ термалари оҳангида “унча-мунча шеърлар айтиб юрган” ва, ниҳоят, Навоий, Муқимий, Фурқатларнинг адабий мероси “уйи доирасидаги адабиётчилик”ни ташкил этган Фафур Фуломнинг мумтоз ўзбек шеърини таъсирида асар ёзмаган бўлиши асло мумкин эмас. Унинг 30-йилларда аруз вазида ёзган равон ва қуйма шеърлари бу тахминимизни тасдиқлаши мумкин.

Аммо, нима қилайликки, бизнинг ихтиёримизда ҳозирча фақат шоирнинг тарихий давр руҳи билан тўйинган илк шеърларигина мавжуд, холос. Модомики, шундай экан, келинг, яхшиси, шу илк шеърнинг яратилиш тарихи билан танишайлик.

Шубҳасиз, бу масалада бизга шоирнинг ўзи ёрдамга келади: *“Бир куни, — деб ёзади у, — болалар боғчасидаги етим болалардан 15 тасини бизнинг интернатга ўтказдилар. Мен бу гўдаклар билан бирга тунаб қолдим. Кечаси ухламай, кузатувчилик қилиб чиқдим. Шу кеча ўз етимлигим, бошимдан кечирганларим ва шу етим болалар аҳволи, ҳукуватимизнинг... шу гўдакларга ғамхўрлиги тўғрисида шеър ёздим. Шу шеъримни биринчи шеърим, десам бўлади”*.

Шоир тилга олган бу шеър “Феликс болалари” деб аталади. Фафур Фулом гарчанд Совет ҳукуматининг етим болаларга кўрсатган гамхўрлиги бу шеърнинг ёзилишига туртки берган, дегандек бўлса-да, аслида, Октябрь тўнтариши ва большевикларнинг зўравонликлари оқибатида қанчадан-қанча болалар ота-онасиз қолишган. Октябрь воқеаларига қадар Ўзбекистонда бирорта ҳам болалар уйи бўлмаган. Иттифоқо бирорта бола ота-онасиз қолгудек бўлса, бу болани асраб олувчи яқин қариндоши, албатта, топилган. Большевиклар 1917 йил октябридан кейин қанчадан-қанча болаларнинг ота-онасиз қолишига сабабчи бўлибгина қолмай, уларни асраб олиши мумкин бўлган кишиларни ҳам хонавайрон қилганлар.

(Дарвоқе, Чўлпон ва унинг маслакдошлари шулар ҳақида йиғлаб шеърлар ва мақолалар ёзганлар.)

Фафур Фулом бошқа бир авлоднинг вакили эди. Совет давлати бу авлоднинг руҳий ва ижтимоий-сиёсий тарбиясига ўзини масъул, деб билди. Шу авлод манглайини ўзининг қонли қўллари билан силамоқчи бўлди.

Фафур Фулом 1924–1925 йилларда, юқорида айтиб ўтганимиздек, ёшлар ҳаракати ва халқ маорифи билан боғлиқ турли идораларда хизмат қилди. У шу йилларда кечган воқеаларни эслаб, *“Маориф союзига раис ўринбосари бўлдим, икки мактаб, бир интернатда мудир эдим, ишим ҳаддан зиёд кўп, шоирлик ахён-ахёндаги эрмакларимдан эди (таъкид бизники – Н.К.). Бу пайтларда шеърдан кўра ҳажвий нарсалар ёзишга қизиқар эдим. Яна тўғриси, шароит шуни талаб этар эди”* (таъкид бизники – Н.К.), деган.

Агар шоирнинг 20-йиллар шеърлятига назар ташласак, бу шеърларнинг шунчаки эрмак учун ёзилганлиги кундек равшан бўлади. Ҳатто унинг шу даврга оид аксар “ҳажвий нарсалар”ини ҳам юксак баҳолаш қийин. Лекин, шоирнинг ўзи эътироф қилганидек, шароит ундан шундай асарларни ёзишни талаб этган.

Фафур Фуломнинг 20-йилларга тааллуқли шеърлари орасида оз бўлса-да, шундайлари ҳам борки, уларда биз “Шум бола” муаллифига хос ҳажвий истеъдоднинг порлоқ шуълаларини кўрамиз. Шундай шеърлардан бири “Кампирнинг ҳийласи”дир.

Бу шеърнинг эътиборли томонларидан бири шундаки, шоир аруздан узоқлашиш жараёни жадал суръатлар билан кетаётган 20-йилларда бу кўҳна шеърый тизимнинг имкониятлари ҳали тугамаганлигини яққол кўрсатган.

Шеър бундай муқаддима билан бошланади:

Аста-аста лаб ялаб ташлар эдим шашқолни,
Толемдан айланай, кўрсатди ушбу фолни:

Саъри кавшим тескари кийдим, қўлимда зўр асо,
Пурсалобат салла, тасбеҳ, қочирардим золни.

Дилда Ҳақнинг зикрин айтиб, кўчага қўйдим қадам,
Шояд учратса Худо, деб бир сатанг хушқолни.

Бу сатрлардан маълум бўлганидек, шашқол ўйинидан зериккан шеърнинг лирик қаҳрамони бошқа завқ-шавқ манбаини ахтариб, салобат тўкиб кўчага чиқади. Аммо унинг дарди битта: бирорта сатангни ўз домига илинтириш. Бу “ётай деса дарди, қилай деса иши бўлмаган” кимсанинг бахтига йўлда бир “пари” учраб, уни чимчилаб кетади. Шундан кейин у асо-ю, тасбеҳу чопонини қассоб дўқонида қолдириб, қадди-қоматини дол қилиб, “пари”нинг орқасидан йўрғалайди:

Қурғурам ширин забон, гунча даҳон жонон экан,
Бир йўлакка кирди имлаб, сал очиб от ёлни.

Мен дедим: – Жоно, тасаддуқ тангаю червон кетинг!
– Вой, ўлай, ундай деманг, – деб ўйнар эди шолни.

Ичбиқинга қўл юбориб, ваъдасин олдим аранг,
– Эртага мен келтирай санго, – дебон, – тишқолни.

Бу сатрларда қўлланган *тишқол* сўзи тишни бузилишдан, касалланишдан сақлаш мақсадида суртиладиган махсус қора бўёқни англатган. (Шу ўринда Фафур Фуломнинг ўзбек халқи тарихини, этнографиясини, маиший маданиятимизни нозик жиҳатларига қадар яхши билганини алоҳида таъкидлагинг келади, киши.) Оврупонинг тиш пастаси ўзбек халқининг маиший турмушига кириб келгунига қадар бизда тишқол шу вазифани бажариб келган. Чамаси, тишқол ўша кезларда камёб моллардан бири бўлган бўлса керакки, “пари”нинг ҳам лаби қочиб, бизнинг кимса билан учрашишга мойиллик билдиради.

Шеър бундай сатрлар билан тугайди:

Эртанинг фикрин қилай, деб ҳовлига келган эдим,
Кирмасимдан баччағар кампир йўғон бир толни —

Келтириб бошимга урди, чиқди кўзнинг пахтаси,
Бешни урганда чиқарди миядан мисқолни.

“Воҳ!” — деб ерга чўзилсам, урди шаппоти билан,
Кўп ҳақоратлар қилурди мен ғарибу лолни.

Кўчада кўрган ўшал нозик бадан, билсам кейин,
Кампирим эрмиш, синармиш мен қари дажжолни.

Биз бу ҳазил шеърни ўқир эканмиз, ундаги ҳажвий шеърятга хос нафосат ўзининг олмос қирралари билан порлаб юборади. Биз лирик қахрамон образида, агар таъбир жоиз бўлса, Шум боланинг отасини кўрамиз. Унинг хатти-ҳаракатидаги шўхликлар, аниқроғи, шумликлар устидан маза қилиб куламиз. Қизиғи шундаки, бу шумлик нафақат эрмакталаб кимсанинг, балки унинг кампири ёрдамида, у билан “ҳамкорлик”да қилган “ижоди”дир. Негаки, эрини синаш учун бундай йўлни топиш ҳар қандай аёлнинг ҳам қўлидан келавермайди.

Бу шеърга ҳурматли китобхон эътиборини қаратишдан мақсад, унда ифода этилган мазмуннинг ибратли эканлигини кўрсатишгина эмас. Агар бу шеърни диққат-эътибор билан ўқисак, унда мумтоз ўзбек ҳажвий шеърятининг гўзал бадий анъаналари Фафур Фулом томонидан катта маҳорат билан давом эттирилгани ва ривожлантирилганини кўрамиз. Шеърнинг вазни (бинобарин, оҳанги) ҳам, ажойиб бир йўсинда топилган ва шеърий сатрларга марварид дурларидек терилган қофиялар (*чолни—долни—болни—ёлни—шолни—тишқолни* ва ҳ.к.) ҳам бизни мафтун этмай қолмайди.

Агар бу шеър ёзилган 1928 йилда ва, айниқса, ундан кейин тарихий-маданий шароит шоирдан турли ўткинчи мавзудаги шеърлар ёзишни талаб этмаганида ва у шундай халқона, ўзбекона шеърларни кўплаб ёзганида ХХ аср ўзбек шеърятини қандай бадий юксакликка эришган бўларди!

Умуман, Фафур Фулом мумтоз ўзбек шеърятини анъаналарига суянгани, айниқса, салафларининг ҳажвий шеърий тажрибаларидан фойдаланганида шеърлари ўқимишли бўлиб, ажойиб бир ҳарорат ва тароват касб этади.

Афсуски, 30-йиллар яқинлашгани сайин шоир ижоди даврнинг ўткинчи шабадалари учун маскан бўлиб борди.

Бунинг сабаби, унинг тенгдошлари сингари, давр билан ҳамқадам бўлишга, теварак-атрофда рўй бераётган ходисаларни тушунишга, идрок этишга интилишидадир. Қолаверса, у даврнинг долзарб мавзуларида қалам тебрата бошлаганида, ўзи айтмоқчи, дунёқараши ҳали шаклланмаган “гўлгина йигитча” эди.

“Мен газетага хизматга келган вақтимда, — деб ёзган Фафур Фулом, — ибтидоий маълумотли, гўлгина йигитча эдим”.

Большевиклар ҳукмронлик қилган давр ана шу йигитчани ўз таъсир доирасига секин-аста торта бошлади. Туркистон — Сибирь темир йўлининг қурилиши, 1 августнинг Урушга қарши жаҳон меҳнаткашларининг намойиш куни сифатида нишонланиши, умумий мажбурий таълимнинг жорий этилиши, Файратий сингари шоирларнинг завод ва фабрикаларга сафарбар этилиши ва бошқа шунга ўхшаш тadbирлар унда ўзбек халқи тарихида янги ва яхши даврнинг бошланганлиги ҳақида умид уйғота бошлади. Бир қатор хорижий ёзувчиларнинг Овруроода уйғона бошлаган фашизм тазйиқидан қочиб, советлар мамлакатига келиши ва бу мамлакатда кечаётган ўзгаришлардан ҳайратга тушиши эса ундаги умидни янада мустаҳкамлади.

1930 йили Москвада бўлиб ўтган конференцияда янги бир адабий уюшма — Инқилобий ёзувчилар халқаро бирлашмаси таъсис этилди. Бирлашма хорижий мамлакатларда яшовчи ва бу мамлакатлардан қувилган қалам аҳлини ўз атрофига жамлаган бўлиб, улар орасида оддий ишчи мухбирлар ҳам, номи маданий дунёга озми-кўпми танилган ёзувчилар ҳам бўлган. Шундай ранг-баранг матодан иборат “ёзувчиларнинг байналминал бригадаси” 1931 йилда Ўзбекистонга ҳам келган.

Мазкур “бригада” аъзоларидан бири — француз журналисти Поль Вайян Кутюръенинг “Тошкентда шоирлар кечаси” деб номланган очеркидан маълум бўлишича, уларга инқилобга қадар ахлатхона бўлиб келган Эски шаҳар Совет ҳокимияти йилларида клублари, қизил чойхоналари, театрлари, мактаблари ва касалхоналари бўлган маданият марказига айланди, деб тушунтиришган. “Тор кўчалар ва деворлари нураб кетаётган кулбалар ўрнида кенг-мўл йўллар барпо этилиб, Чор ҳокимияти дор қуришдан бошқа дурустроқ нарсани ўйлаб тополмаган жойда дов-дарахтлар экилмоқда”, — деб ёзган журналист.

Совет тарғибот машинаси нафақат хориждан келган журналистлар ва ёзувчиларни, балки ўзбек зиёлиларининг ёш авлодларини ҳам шундай ёлғон-яшиқ гапларга ишонтиришга ҳаракат қилди. Ҳар ҳолда, улар ўзларини шу гапларга ишонган кишилар қилиб кўрсата бошладилар.

Ғафур Ғулом “байналминал ёзувчилар бригада”сининг Тошкентга келиши муносабати билан Қадувотдаги уйида Ўрта Осиё Йўқсил ёзувчилари уюшмаси номидан уларга зиёфат беради.

“Биз, – деб ёзган эди П.В.Кутюрёе ушбу зиёфат кечасини хотирлаб, – Тиконли мазор масжиди рўпарасида жойлашган чойхонадан бир оз ўтгач, торгина бир кўчага бурилдик, сўнг пиллапоядан кўтарилиб, ойналари ойдин тун бағрига очилган каттагина хонага кирдик. Бу хонанинг яккаю ягона зийнати радио карнайи билан улкан шоҳи гилам бўлиб, у худди Бухоро амирининг хазинасидан тўппа-тўғри шу ерга келтирилгандек эди. Ерга бошқа бир гилам ёзилган экан: у бутун саҳни эгаллаган, усти ҳўл мева ва сабзавот маҳсулотлари билан тўла 120 та ликопча билан – бизга мўлжалланган ноз-неъмат билан тўлиб-тошган эди.

Гиламнинг қоқ ўртасида май солинган хитой кўзаси бўлиб, унинг атрофи пиёлалар билан ўралган эди.

Бизни, 40 кишидан иборат меҳмонни, Ғафур Ғулом ўзбекча хотини ва Ипак исмли тўнғич қизи билан ўз хонадониди ёзувчилар номидан кутиб олди.

Ғафур Ғулом 25 ёшда. У ажойиб очеркнавис ва ҳикоянавис, унинг “13 ҳикоя” тўплами яқинда Москвада рус тилида босмадан чиқади. У Маяковский, Демьян Бедный ва Бехерни ўзбек тилига таржима қилган. Янги дунё тушунчаларини ўз тилида ифодалаш учун у янги сўзларни яратмоқда ва, айтишларича, бу ишни қойилмақом қилиб ижро этмоқда. Ҳозир туркман, ўзбек, қирғиз, қозоқ, тожик, рус ва татар ёшлари унинг атрофида жамулжам бўлишган.

Биз гилам четига қўйилган ёстиқлар (кўрпачалар – *Н.К.*)га ўлтирамиз ва даврабоши Ўзбекистоннинг энг яхши шоирларидан бири Охундов (Насрулла Охундий назарда тутилмоқда – *Н.К.*) пойафзалини ечиб, дастурхоннинг қоқ ўртасига ўрнашиб олади ва ҳаммамизнинг ичишимизни бир-бир кузатади.

Биз дастурхон атрофида ҳам таом еб, ҳам суҳбат қуриб ўлтирдик.

Бу барча йўқсил ёзувчиларнинг халқаро адабиёт соҳасидан ниҳоятда яхши хабардорлиги бизни, айниқса, ҳайратга солди.

Ўзбек шоири, металлург, Сельмашстрой зарбдори Баҳодиров Барбюс ва унинг “Монде” газетаси билан қизиқиб, “Барбюс теварак-атрофидаги ғаламислардан халос бўлдими?” деб сўради...

Мени ўзбек тилига таржима қилган Одил Раҳимий эса Ромен Роллан ижодий тадрижининг сўнгги босқичи билан қизиқсиниб, мендан “Ролланнинг “Оврупо” журналидаги дўстлари СССРни мудофаа этиш масаласида унга қай даражада сафдош бўла оладилар?” деб савол берди.

Қани айтинг-чи, халқаро адабий ҳаётдаги воқеа ва ҳодисалардан бу қадар хабардор ёзувчилар гуруҳини қардан ва қачон топасиз?..”

1917 йил октябрдан кейин совет мамлакатида содир бўлган воқеалар хорижий оламни ташвишга солган, шунинг натижасида СССРдаги сиёсий тузумни ҳарбий йўл билан ўзгартириш масаласи кун тартибида турган эди. Большевиклар ана шу хавфга қарши дунёнинг турли мамлакатларидаги ўзларига хайрихоҳ бўлган ижод аҳлини бирлаштиришга эришдилар. Уларни СССРга таклиф этиб, бу ерда янги дунёнинг барпо этилаётганига ишонтирмоқчи бўлдилар. Айни пайтда, улар мамлакат ичкарасида Йўқсил ёзувчилар уюшмасини тузиб, Фафур Фулом, Файратий сингари ёшларни шу уюшма атрофига жалб этишга ҳаракат қилдилар.

Бизнинг 1931 йилда бўлиб ўтган мазкур адабий кеча тавсифига катта ўрин ажратганимизнинг боиси шундаки, Совет давлати шунга ўхшаш турли учрашувлар, йиғилишлар, қурултойлар, декадалар ва бошқа сиёсий-маданий тадбирлар ёрдамида ўзбек ёзувчиларида ўзининг илғор, маърифатпарвар ва халқпарвар давлат эканига ишонч уйғотмоқчи бўлди ва қисман бунга эришди. Бундай ишончнинг шаклланишига рус ёзувчилари билан бирга ўз ватанларида таъқибга учраган байналминал ёзувчилар ҳам ҳиссаларини қўшдилар. Шунинг натижаси ўлароқ, Фафур Фуломнинг 30-йиллар ижодида “Аввал баҳор эди, ер эрди сабзапўш..”, “Бир ватаннинг ўғлименким, ҳар тараф гул, лола, боғ...” сингари латиф сатрлар билан бошланувчи, бугун ҳам бадиий жозибасини йўқотмаган лирик шеърлар ҳар ҳолда оз яратилди.

Шу ўринда яна бир нозик масалага тўхтаб ўтишни жоиз, деб биламиз. Гап шундаки, совет даврида ижод қилган қайси

бир ёзувчининг таржимаи ҳолига назар ташламайлик, унинг камбағал оилада туғилгани алоҳида куч билан таъкидланганини кўрамиз. Фафур Фулом ҳам ўз таржимаи ҳоллари ва шеърларида етимлик уқубатларини бошидан кечирганини кўп бор эслаб ўтган. Аммо агар Фулом Мирзанинг Кўрғонтеги маҳалласида шаҳар ҳовлиси, Келес атрофида эса 9 таноб (бир ярим гектар) ери бўлган ва у бу ерда корандалар меҳнатидан фойдаланган бўлса, демак, шоирнинг отаси, биз ўйлагандек, камбағал эмас, балки ўзига тўқ кишилардан бўлган. У нафақат ўзбек ва тожик (форс) тиллари, балки унча-мунча русчани ҳам билган, ҳатто шеърлар ҳам ёзган. Уйда Хислат сингари тошкентлик шоирлардан ташқари, Муқимий ва Фурқатлар ҳам меҳмон бўлганлар. Шундай отанинг 1903 йилда туғилган фарзандини нафақат маҳалла мадрасаси, балки айрим оғзаки манбаларда айтиб келинганидек, Бароқхон мадрасасига ҳам берган бўлиши табиийдир. Шоирнинг форс ва араб тилларини, Шарқ мумтоз адабиёти намояндалари ижодини теран билишининг сири, балки шундадир. Эҳтимол, Фулом Мирзанинг вафот этган йили ҳам 1912 йил эмасдир...

Ҳар ҳолда, шу нарса аниқки, Фафур Фулом муайян тарихий-ижтимоий шароит таъсирида нафақат даврнинг ўткинчи мавзуларида асарлар ёзиш, балки таржимаи ҳолининг айрим саҳифаларини таҳрир қилиш ва яширишга ҳам мажбур бўлди.

Ҳар бир шоирнинг туғилиши одатда ишқий шеърлар билан бошланади. XX асрда янги ўзбек шеърлятига тамал тошини қўйган шоирлар шу масалада истисно бўлдилар. Чўлпон ва Фитратлар учун шахсий ҳаёт, севги ва муҳаббат савдолари эмас, халқ тақдири, мамлакат тақдири бирламчи аҳамиятга молик эди. Шунинг учун ҳам улар ижодида севги ва муҳаббат тароналаридан кўра, миллий уйғониш даври ғоялари баланд пардаларда куйланди.

Фафур Фулом адабиёт майдонига кириб келган йилларда эса, муҳаббат наволари долғали ва ташвишли давр садолари остида эшитилмай қолгани учунми ёки бошқа бир сабаб биланми у мумтоз ўзбек шеърлятининг асоси — ишқий лирика намуналарини яратишни ва устозларининг шу бобдаги анъаналарини давом эттиришни лозим, деб билмади.

Лекин шоирнинг шу йиллардаги шеърларини назардан ўтказар эканмиз, унинг бир масалада лирик ҳис-туйғулари

ва кечинмаларининг ёрқин ва изчил тасвирига кенг ўрин берганлигини кўрамиз. Бу, унинг Ватан туйғуси билан тўйинган шеърларидир.

Мана, ўша машҳур “Боғ” шеърининг дастлабки сатрлари:

Бир ватаннинг ўғлиманким, ҳар тараф гул, лола, боғ,
Қалб кўзидай энг қоронғи кечада порлар чароғ,
Ҳар йигит мағруру ҳар қиз кўкраги қўш чўққи тоғ,
Сув десанг шарбат оқар, иқлим десанг қаймоғу ёғ,
Ўз-ўзини мақтаганда, мақтамай қолғайми мен?..

Тўққиз банддан иборат бу мухаммаснинг ҳар бир бандида она диёр образи шоир қалбидан отилиб чиққан ва муҳаббат булоғи сувларига чайиб олинган сўзлар, ташбеҳлар, бўёқлар ёрдамида очилади. Сиз бу шеърни яйраб ўқир экансиз, шоирнинг ўзи ҳам уни яйраб, ўйнаб-кулиб ёзганлигини ҳис этасиз. Шоирнинг шу даврга оид бошқа бир қатор шеърларида худди шу нарса – унинг яйраб ёзгани сезилмайди. Негаки, у бу шеърларини, ўзи айтганидек, шароит тақозоси билан ёзган.

Фафур Фулом “Асарлар”ининг 1-жилдини варақлашда давом этайлик.

Мана, яна боғ илҳоми билан ёзилган бир шеър. У шоирнинг Эски шаҳардаги маданият ва истироҳат боғидан олган таассуротлари билан тўйинган:

Ям-яшил саҳни билан осмон каби кенгдир бу боғ,
Ерга кўк тушган каби юлдуз қатор минглаб чироғ,
Ўн қамар, юз Зухра, минг Хулкар юзидин ёруғроқ,
Ҳей, кўзи чақмоқ йигит, қизлар, қилай сиздан сўроқ,
Тоғ, қуёш, ёшлик бу ерни ўзга қилмишми ватан?..

Буни қаранг, Фафур Фулом мумтоз ўзбек шеърляти анъаналарига қанчалик яқинлашса, унинг шеърларида шунчалик самимият, шунчалик миллий руҳ пайдо бўлади; у боғ-роғлардан иборат Ватани тўғрисида қанча ёзса, унинг лабларидан шунча бол томади.

Мана, яна Ватан ҳақидаги учинчи шеър. У “Чаман” деб номланган:

Бу Ватан мақтовларин ҳар қанча ёзсанг оз экан,
Дилга тил, тилга кўнгил, албатта, жўр овоз экан,
Боғлар, гулгун чаманлар қўйни базми ноз экан,

Келди кўклам, лола, насрин бир-бировдан соз экан,
Жўр билан сож, қарқуноқ, қумри баланд парвоз экан,
Куйла, шоир, улфати чор бирлашиб ҳамроз экан...

Бошдан-оёқ Ватан меҳри билан суғорилган бу учала шеър
Ғафур Ғуломнинг урушгача бўлган ижодида алоҳида ажралиб
туради. Уларда тасвирланган ўзбек диёрининг боғ-роғларидан
ажиб бир тароват — кўклам таровати эсиб туради.

Демак, Ғафур Ғулом урушгача англаб етган ва ўз шеър-
риятида тасвирлаши мумкин бўлган ягона катта ҳақиқат —
бу Ватан эди. Шоир 30-йиллар охирига келиб, дунёда Ватандан
ортиқ, Ватандан ширин ва Ватандан муқаддас ҳақиқатнинг
йўқлигини англаб етди.

ШЕЪРИЯТ ГУЛШАНИ

Ҳаёт катта ва кичик, муҳим ва номуҳим, мунгли ва
кувончли воқеалардан таркиб топади. Адабиётнинг вазифаси
ҳаётда кечаётган ҳар бир воқеага муносабат билдириш ёки
уни шарҳлаш эмас. Бу нарса — кундалик газетанинг, радио
ва телевидениедаги ахборот дастурларининг вазифаси.
Адабиётнинг вазифаси кишиларнинг руҳий оламидаги, халқ
ва жамият ҳаётидаги кейинги даврлар ва авлодлар учун ҳам
ибратли бўладиган масалаларни, ўзгаришларни, пўртаналарни
тасвирлашдир. Совет давридаги ўзбек адабиётининг тажрибаси
шуни кўрсатдики, ўткинчи мавзулар қанчалик долзарб
кўринмасин, ёзувчи ўзининг ижодий ҳаётини, истеъдодини
бу мавзуларни ёритишга бағишламаслиги лозим. Негаки, давр
ўтиши билан бу мавзулар тақвим варағидек сарғайиб, куз
фаслида анҳор узра тўкилган терак баргларидек қадрсизланади.

Асқад Мухтор Ғафур Ғулом ҳақидаги мақоласида
30-йиллар ўзбек адабиётида рўй берган жараёнга тўхталиб, бундай
ёзган эди: “Шахсий руҳий ҳолатларни кавлаштираверадиган
интим мунглир ўрнини умумманфаатлар, ижтимоий мотивлар,
халқ тақдири ҳақидаги ўйлар, замон чақириқлари, миллионлар
онгини банд этган ғоялар эгалламоқда эди. Халқнинг катта
ҳаётига, курашига яқин ва ундан манфаатдор бўлган сезгир
талантлар бунини бутун қалби билан ҳис этди”.

Афсуски, совет даврида аксар шоирларимиз лирик шеърлар
ёзишни “шахсий руҳий ҳолатларни кавлаштириш”, деб
тушунишди ва лирикадан — шеърининг тилла мавжлар

чаппор уриб турган булогидан узоқлаша бошлашди. Партия уларга “умумманфаатлар, ижтимоий мотивлар, халқ тақдири ҳақидаги ўйлар, замон чақириқлари, миллионлар онгини банд этган ғоялар”ни куйлашга чақирди. “Миллионлар онгини банд этган ғоялар”ни эса партиянинг ўзи ўйлаб топган ва бу ғояларнинг “халқ тақдири”га ҳеч бир алоқаси йўқ эди.

Шундай қилиб, XX асрнинг 40-йиллари ҳам етиб келди. 40-йиллар эса Иккинчи жаҳон урушининг даҳшатли гулдираклари билан бошланди. Фафур Фулом урушни шу давр лирикасининг гўзал намуналаридан бири – “Кузатиш” шеъри билан кутиб олди.

Агар немис армияси 1941 йил 21 июндан 22 июнга ўтар кечаси Совет давлати сарҳадларини бузиб, мамлакат ичкарасига шиддат билан кириб кела бошлаган бўлса, ушбу шеър республика марказий газетасининг 22 июнь сонидаяк эълон қилинди. Шоирнинг бундай ҳозиржавоблигига қойил қолмасликнинг иложи йўқ.

“Кузатиш” шеърига шоир бундай сўзларни илова қилган: “Ўғлим Жўраҳоннинг ҳарбий хизматга чақирилиши муносабати билан”. Бугунги ва келажак авлодлар Жўраҳон тўғрисида муайян тасаввур ҳосил қилишлари учун яна Ҳамидулла Ҳусановнинг хотираларига мурожаат этамиз. У урушнинг ушбу дастлабки қурбонларидан бири ҳақида куйидагиларни ёзган: “Фафур акам жудаям болажон, инсонларвар эди. Фарзандларини жондан ортиқ севарди ва, айна пайтда, қаттиққўл ота эди. Муҳаррам кеннойининг иниси бўлмиш Жўраҳонни ҳам ўғлим деб билган ва маънавий оталик қилган, унга қаттиқ меҳр қўйган”.

Демак, шоир ушбу шеърини Жўраҳон исмли қайнинисининг Иккинчи жаҳон уруши бошланиши арафасида армияга олинishi муносабати билан ёзган.

Совет тарғибот машинаси урушгача бўлган даврда Қизил Армияни енгилмас армия, Совет давлатини эса ҳар қандай душманни мажақлаб ташлашга қодир энг қудратли давлат, деган фикрни одамзод онгига сингдирган эди. Фафур Фулом ҳам “Кузатиш” шеърида Жўраҳонни миллионлаб кишиларни қонли жанггоҳга эмас, балки хизмат сафарига кузатган кишидек хийла баландпарвоз гапларни айтган. Минглаб ўзбек йигитлари урушнинг дастлабки кунларида тўп еми бўлиш учун оловли жабҳага кетаётган пайтларида, балки худди шундай гапларни айтиш лозим бўлгандир. Аммо...

Аммо бизнинг йигитларимиз ҳали фронтга бориб улгурмаган ҳам эдиларки, Тошкент вокзалига душман босиб олган ва босиб олиши кутилган жойлардан ота-онасиз қолган болалар оқими кела бошлади. Урушнинг қонли тўқмоғи юзлаб шаҳар ва қишлоқларни кунпаякун этибгина қолмай, шу ерларда яшаган гўдакларни ҳам етим қилган эди. Худди шундай пайтда Ўрта Осиё, жумладан, Ўзбекистон Совет давлатининг нажоткори бўлди. Неча ойлар мобайнида товар поездлари Тошкентга, Ўзбекистонга оч-яланғоч қолган болалар карвонини ташиб келди. Ҳукумат бу гўдакларни 20-йиллардагидек, болалар уйида боқиши, уларнинг пешонасини силаши амримаҳол эди. Шунинг учун ҳам ўзбекистонлик ҳимматпарвар кишилар тонг саҳардан вокзалларга чиқиб, етим болаларни иссиқ бағирларига ола бошладилар. Ўзбек халқи уларга: “Сен етим эмассан”, деган сўзларни дилдан чиқариб айтди.

Куни кеча ўз фарзанди қатори йигитни ҳарбий хизматга кузатган Фафур Фулом энди урушнинг нима эканлигини, ўзбек халқига хос бағрикенгликнинг буюк ва мислсиз жасоратга айланганини ўз кўзи билан кўрди. Энди унинг ўзи Тошкент вокзалига чиқиб, ярми ўлик келган, қолган ярмидан ҳам ҳаёт нури ўчаётган болалар сари талпинган кишиларнинг олдига тушиб, улар дилидаги: “Сен етим эмассан” сўзларини шеър қилиб, шеър қилганда ҳам бутун дунёни ларзага келтирадиган қилиб айтди:

Сен етим эмассан.
Тинчлан, жигарим.
Қуёшдай меҳрибон
Ватанинг – онанг.
Заминдай вазмину
Меҳнаткаш, мушфиқ
Истаган нарсангни тайёрлагувчи
Халқ бор – отанг бор.
Чўчима, жигарим,
Ўз уйингдасан,
Бу ерда
на ғурбат,
на офат,
на ғам.
Бунда бор:
ҳарорат,

муҳаббат,
шафқат
Ва меҳнат нонини кўрамиз баҳам,
Сен етим эмассан,
Ухла, жигарим.

Бу шеърда Фафур Гуломга хос сиёсий сезги ҳам, умумбашарий гоя ҳам, халқ дарди ва тақдирининг ярали нуқталари ҳам — ҳамма нарса бор. Аммо улардан ҳам муҳимроғи, бу масалаларнинг шоир қалби оша ўтганлиги, унинг болалик чоғларида чеккан изтироблари билан туташганлигидир. “Сен етим эмассан” шеъри худди шу фазилятлари билан “Кузатиш”дан кескин фарқ қилади ва шу фазилятлари билан Фафур Гулом лирикасида янги давр бошланганлигидан дарак беради.

Дарвоқе, аксинча бўлиши ҳам мумкин эмас. Негаки...

Негаки, “...Қишга яқин Тошкент вокзали уруш жаҳаннамидан чиқиб келган болалар билан тўла аърофга айланиб қолди. Келган товар вагонларининг эшиги ортида тирик болалар ўлганлари билан аралаш-қуралаш ётарди. Улар турли ёшда бўлишларига қарамай, ҳаммасининг ранги бир хил, синиқ, худди кулвата егандек; ҳаммаси ағрайган жажжи чоллар. Ота-оналари бомба тагида қолган, ўзлари саросимали қочиб кетишида адашган ва ҳарбий қисмлар ёки йўловчилар томонидан топилиб, “фронддан нарироққа кетса бўлди!” деб, шошилинч равишда вагонларга тиқилган бу болалар ойлаб давом этган ҳарб йўлини оч ҳолда босиб ўтишга қандай бардош бердилар экан?.. Ётган жойларидан ўзлари туришлари мумкин бўлганлари вагонлардан чиқишлари биланоқ ерда ётган тарвуз ва қовун пўчоқлари сари талтинишар, бошқаларини, мурдага ўхшаб қолганларини эса фақат “каша!” деган сўз билангина тирилтириш мумкин эди. Шу пайт: “Мама, ка-аша!” деган йиғи эшитилиб қоларди...”

Фафур Гулом адабиётшунос ва таржимон А.Наумов билан қилган суҳбатида шеърнинг ёзилиш тарихини эслаб, шундай деган эди.

Ана шундай даҳшатли манзарани кўрган шоир ота-онасиз қолган гўдакларни худди она сингари бағрига олиб, бешикка белаб, алла айтгандек, уларга ором берувчи сўзларни топади. Унинг қалбидан меҳр-муҳаббатнинг минг бир рангини ифодаловчи сўзлар отилиб чиқади. Сўнг шоир бу бечора

болалар бошига бало-офатларни ёғдирган уруш худоси — фашизмга, Гитлерга қарата лаънат тошларини отади:

Сут кўр қилгур ҳароми
Гитлер оқпадар
Фарзанднинг қадрини
Қаердан билсин?
Бир қўнғиз мўйловли,
Бароқ соч малъун,
Жигар ранг бир мундир
Истаги учун
Наҳотки еримиз
Чаппа айланиб,
Наҳотки дарёлар
Оқар тескари,
Наҳотки одамлар
Кезар дарбадар?..

Бу сўзлар фақат Гитлер шаънига айтилган лаънат сўзларигина эмас. Инсоният борки, Гитлерлар келиб-кешиб туради. Давлат борки, уруш оловлари ёниб-ўчиб туради. Қайсидир носоғлом давлат бошлиғининг хоҳиш-иродаси билан қанчадан-қанча кишилар ҳаёти урушнинг қонли панжалари остида анордек эзилиб, адо бўлади. Шунинг учун ҳам бу сўзлар ўзининг урушга ва урушқоқ кучларга нисбатан нафрат ёғдирувчи кучини ҳамиша сақлаб қолади.

Шеър, юқорида айтилганидек, чўчиб уйғонган фарзандини ухлатаётган она алласини эслатади. Шоир ана шу алла-монологини бир маромда, паст овоз билан айтади. Унинг болалик хотиралари ҳам, ундаги оталик меҳрининг товланишлари ҳам шу алла-монологга уланиб кетади.

Агар “Сен етим эмассан”ни Чўлпон ёзганида, у шеърни мутлақо бошқача тугатган бўларди. Фафур Фулом, Чўлпондан фарқли ўлароқ, некбин туйғулар ва некбин ғояларни севган. Унинг шеърни баланд ва кўтаринки пардада тугатиши табиий. Лекин шунда ҳам у меъёр ҳиссини бузмаган.

Шеърдаги лирик сюжет ҳаракатида дафъатан ўзгариш содир бўлиб, ухлаётган гўдакнинг чеҳрасида оний табассум гунчаси пайдо бўлади:

Сен кулаётибсан,
Балки бу кулги

Сўнги ойлар ичра
биринчи чечак.
Лаъли лабингдаги
Гунча табассум
Албат толеингга
Муҳр бўлади
Ва бунда акс этар
Порлоқ келажак.
Тонг яқин,
тонг яқин,
оппоқ тонг яқин.
Бир нафас ором ол,
Ухла, жигарим...

Шу шеър туфайли инсонпарварлик, гуманизм Фафур Фулом ижодининг етакчи пафоси даражасига кўтарилди. Шу шеърдан кейин унинг бағри кенг, эшиги ҳамма учун очиқ инсон ва шоир эканлиги кундек равшан бўлди. Шоирнинг “Бизнинг уйга қўниб ўтинг, дўстларим” деган сўнги шеърларининг бирида яна бир бор жилва берган ўзбекона кенглик, тантилик ва жўмардлик чироғи илк дафъа “Сен етим эмассан” шеърида порлаб юборган эди.

“Сен етим эмассан” шеъри тўғрисида сўз борар экан, ҳурматли китобхонни Иззат Султоннинг бир хотираси билан ошно этишни хоҳлардим.

Атоқли адабиётшунос олим хонаки суҳбатларининг бирида бизга – Тил ва адабиёт институтининг ходимларига куйидаги воқеани ҳикоя қилиб берган:

“1943 йилнинг декабрида Москвада ўзбек адабиёти кунлари бўлиб ўтган. Бир гуруҳ ўзбек ёзувчилари собиқ СССР пойтахти бўсағаларида ўрнашган ҳарбий қисмлар, касалхоналар ва турли корхоналарга бориб, бир қанча адабий учрашувларни ўтказганлар. Ўша кунлари Москва радиоси ҳам уларни “бевосита эфир”га таклиф этган. Шу куни Фафур Фулом “Сен етим эмассан” шеърини ўзбек тилида, таржимон Светлана Сомова эса рус тилида ўқиши лозим эди. Аммо Ҳамид Олимжон бошчилигидаги бир гуруҳ шоир ва ёзувчилар радио кўмитасига кириб борганларида Фафур Фуломнинг мазкур шеър кўлёмасини қолдириб келганлиги маълум бўлиб қолади. Нозик вақтда бундай паришонхотирликка йўл қўйгани учун Ҳамид Олимжон қаламкаш дўстини яхшигина койийди. Фафур Фулом ҳам дўстларини ноқулай аҳволда

қолдирганини сезиб, изза бўлади. Аммо ўзига хос топқирлик билан Ҳамид Олимжонга бундай дейди:

– Мени биласан, Жиззакий (Ҳамид Олимжон Жиззахдан бўлгани учун Фафур Фулом уни баъзан шундай деб атарди – *Н.К.*), ҳазиллашишни яхши кўраман. Нима деркинсан, деб айтгандим. Хавотир бўлма. Шеърни бошдан-оёқ ёддан биламан.

Фафур Фулом шу сўзлардан кейин микрофон олдига келади-да, “Сен етим эмассан” шеърини янгитдан бадиҳа йўли билан ижод қилиб, ўқийди. Аммо бу бутунлай бошқа, Иззат Султоннинг айтишига қараганда, аввалгисидан ҳам баланд шеър эди. Ҳамид Олимжон ҳам, бошқалар ҳам шу пайт Фафур Фуломнинг “Сен етим эмассан” шеърини қайта ижод қилгани, ижод қилганида ҳам аввалгисидан-да ўтказиб юборганини кўриб, унинг юксак истеъдодига тан берадилар”.

Яқинда “Труд” газетасининг ҳафталик сонида машҳур рус актрисаси Валентина Серова тўғрисида бир хотира эълон қилинди. Атоқли рус шоири Константин Симоновнинг “Мени кутгил ва мен қайтарман, Фақат кутгил бўлиб интизор...” сатрлари билан бошланган “Мени кутгил” номли машҳур шеъри шу аёлга бағишланган. Бу шеърнинг урушда жон бериб, жон олаётган жангчиларга катта руҳий қувват бағишлагани тўғрисида жуда кўп ёзилган. Бояги хотирада К.Симоновнинг “Мени кутгил” шеъри Иккинчи жаҳон урушида бурилиш ясаган асар, деб таърифланган. Назаримда, Фафур Фуломнинг “Сен етим эмассан” шеъри ҳам фронтнинг олдинги марраларида қон кечаётган жангчилар руҳига руҳ, кучига куч қўшиб, уруш даврида, айниқса, катта ижтимоий садо касб этган.

Душман, совет тарғибот маҳкамаси “башорат” қилганидек, урушнинг дастлабки ойларидаёқ СССР ҳудудларидан улоқтириб ташланмади. Аксинча, 1941 йилнинг куз ойларидаёқ душман оёғи Москва бўсағаларига қадар етиб келди. Энди фронт чизигидан етимларгина эмас, балки оёқ-қўлу кўздан ажралган ярадор жангчилар қарвони Тошкент вокзалига оқиб кела бошлади. Қанчадан-қанча жангчилар жасади уруш майдонларида қолди. Қанчадан-қанча жангчилар эса бедарак йўқолдилар. Ана шундай тарихий шароитда Фафур Фулом куни кеча “Ой бориб, омон қайт”, деб жўнатган жигари Жўрахонни эслаб, уруш даври лирикасининг яна бир дурдонаси – “Соғиниш” шеърини ёзди.

Фафур Фуломнинг “Соғиниш” шеъридаги теран фожиавий руҳ билан танишишдан аввал “Кузатиш” шеърига назар ташлаб ўтайлик. Шеър бундай тантанавор банд билан бошланган:

Умрим, эй сен бўлиб шунча беғубор
То абад айладинг мени бахтиёр,
Умрим, эй сен билан қилиб ифтихор.
Бўлайин ўлгунча мен ҳам миннатдор!

Шоир шу сатрлардан кейин ўзининг толе юлдузи остида бу дунёга келгани ва шу юлдуз остида аждо-авлоди билан яшаб келаётганини айтади. Шеърнинг хотима қисмида эса “Боболар удумин тутиб назарда, Курашда толеинг бўлур сенга ёр”, деган сўзларни айтади-да, Жўраҳонга бундай “наказ” беради:

Сафлар олдида бўл, мард бўл, ботир бўл,
Дўстларга ҳамоҳанг жўра бўл, жўр бўл...

“Совет ватанпарварлиги” ғоялари билан тўйинган бу сатрлар ўша даврда қандай жарангга эга бўлган бўлмасин, уларда ҳақиқий отанинг ёки ўзини ота деб атаган кишининг шубҳалари, дарди, ички изтироблари мутлақо ифодаланмай қолган. Фафур Фуломнинг “Кузатиш” да тасвир этилмай қолган ана шундай руҳий кечинмалари “Соғиниш” шеърида ўзининг ёрқин бадиий ифодасини топган.

Шеърнинг дастлабки сатрларидаёқ шоирнинг — лирик қахрамоннинг соғиниш ҳисси билан ўртанган ҳолати гўзал бир шаклда ифода этилган:

Зўр карвон йўлида етим бўтадек,
Интизор кўзларда ҳалқа-ҳалқа ёш.
Энг кичик заррадан Юпитергача
Ўзинг мураббийсан, хабар бер, Қуёш!

Ушбу сатрлар ёзилган пайтда Худо — Парвардигор номи матбуот ва адабиёт асарларидан қувиб чиқарилган эди. Шунинг учун ҳам бугун биз “қуёш” сўзи остида Худони — Парвардигорни тушунамиз. Шоир ушбу мурожаати билан ўзини қийнаган саволга Парвардигордан жавоб олмоқчи бўлади. “Хабар бер”, деганида эса унинг ёлғиз бир нарсани —

Жўраҳоннинг тирик ёки тирик эмаслигини билиш истагида эканлиги маълум бўлади. Шеърдаги: “На қилса отамен, мерос ҳиссиёт... Жондан соғинишга унинг ҳаққи бор”, деган сатрлар биздаги шу тахминнинг тўғри эканлигига ишонч уйғотади.

Хўш, соғиниш туйғусининг ўзи нима? У қандай кўринишларда намоён бўлади?

Биз ушбу шеърда соғиниш руҳий ҳолатининг қуйидаги кўринишларини кўрамиз:

1. Кутиш:

Кутаман узоқдан кўринса бир от,
Келаяпти, дейман, кўринса губор.

2. Эслатиш:

Кўчатлар қоматин эслатганидек,
Нафасин уфурар тонг отар ели.

3. Кўмсаш:

Кечқурун ош сузсак, бир насиба кам,
Кўмсайман бировни — аллакимимни.

4. Ваҳмсираш:

Доимо умидим бардам бўлса ҳам,
Баъзан васвасалар босар дилимни.

Балки бир ғалат ўқ ё хавфу хатар
Хазинаи умримдан йўқотди олмос...

Шеърнинг лирик сюжети лирик қаҳрамоннинг руҳий оламида кечаётган кураш тасвири ёрдамида шаклланади. Дастлаб биз, юқорида келтирилган парчалардан маълум бўлганидек, соғиниш ҳиссининг ана шундай пиллапоярлар билан ўсиб бориши ва васвасага айланишини кўрамиз. Аммо шу пайт шоир — лирик қаҳрамон ўзини тутиб олади, “Йўқ, у ўлмас, қадами олам яратар”, деб ўзига-ўзи тасалли беради. Тонготар чоғида, Бедил асарларини ўқигандан кейин эса ундаги “лойқа хаёлотлар” чашмадай тинади.

Шу ўринда 1942 йилнинг охири — 1943 йилнинг март ойларида фронтда — Москва бўсағаларида, ўзбек жангчилари

орасида бўлиб қайтган Ойбекнинг ҳарбий лирикаси намуналарини эслагинг келади, киши. Агар урушнинг даҳшатли манзараларини, ўзбек жангчиларининг мурдаларидан иборат “тепалик”ларни кўрган Ойбек шеърларида реализм уфуриб турган бўлса, Фафур Фуломнинг уруш мавзусидаги бу ва бошқа шеърларида романтик тасвир тамойили устуворлик қилади. Бундай ер билан осмондек фарқ қуйидаги ҳолатлар билан изоҳланади:

Биринчидан, Ойбекнинг бу “реалистик шеърлари” ва “Фронт бўйлаб” кундалик дафтари урушдан кейин, уруш тўғрисидаги даҳшатли ҳақиқат ошкор қилина бошлаган даврда эълон қилинди. *Иккинчидан*, Фафур Фулом, ўз табиатига кўра, некбин ва умумбашарий ғоялар, қарашлар, қадриятлар куйчисидир. *Учинчидан* ва энг муҳими, советлар ватани тақдири жиддий хавф остида қолган ва ҳар бир қарич ер миллионлаб кишиларнинг ҳаёти эвазига ушлаб турилган бир пайтда Фафур Фулом сингари назаркарда шоирнинг “майда ҳислар”га берилиши мумкин эмас эди.

Шунинг учун ҳам шоир “бир қатра симоб”дек покизаланиб, соғиниш мавзусини энди фалсафий планда ёритишга ўтади. Шундай қилиб, биз соғиниш ҳиссининг янгича кўринишлари билан ошно бўлиб борамиз:

5. Бошқа бир кишининг соғинганига эътиборни қаратиш ва шу йўл билан ўзидаги соғиниш туйғусини яширишга уриниш.

Ўроғу гулқайчи, истак кўтариб
Ҳовримни босишга боққа жўнадим.
Ҳашарча қўшни қиз – унинг севгани
Маънос босар эди орқамдан одим.

Боғда сарвинозим йўқ эди гарчанд,
Кўмакчи арғувон ёринг Нафиса
Сени соғинганда қилдим гул пайванд,
Бу баҳордан ҳаёт оларди бўса.

Дур бўлиб тўкилур ёринг бўйнига
Садафдай кўзимдан беҳуда бу ёш...

6. Соғиниш туйғусининг яна кутиш туйғусига айланиши. (Аmmo бу сафар кутиш туйғуси ёки кутиш истаги катта ижтимоий маъно касб этади.)

Сизларни келди, деб эшитган куни
Ўзинг тўқиб кетган катта саватда
Тўлатиб шафтоли олиб чиқаман,
Ғалаба кунлари яқин, албатта.

7. Кутилаётган кишига саломатлик тилаш ва яхши ниятлар билдириш.

Эй ўғлим, жонгинанг саломат бўлсин,
Ўз боғинг, ўз меванг данагин сақла...

Боғда товус каби хиромон бўлиб,
Умид данагини бирга экингиз.
Ғолиб келажакни сайр қилайлик
Мушфиқ онагинанг билан иккимиз.

Кўрамизки, шоир гарчанд урушнинг олдинги марраларида ўлим билан юзма-юз яшаб, курашаётган “ўғли” Жўрахонга бағишланган шеърда ҳам оталик қалбини қуршаб олган дарду ташвишларни очиқ ифодадай олмаган. Шеърнинг биринчи қисмида ўсиб борган соғиниш ҳисси секин-аста сўниб, ўз ўрнини мавҳумлашган бир туйғуга берган. Аммо шунга қарамай, “Соғиниш” шеъри Ғафур Фулом лирикасининг энг юксак намуналаридан бирига айланган. Бунинг сабаби шундаки, шоир, *биринчидан*, ватанпарварлик ғоялари устуворлик қилган уруш йиллари шеъриятига янги туйғуни – соғиниш туйғусини олиб кирган; *иккинчидан*, шеърдаги лирик қаҳрамон образида фарзандлари уруш майдонларида жон олиб жон бераётган минглаб кишиларнинг руҳий кечинмалари ўз ифодасини топган; *учинчидан*, шеърдаги соғинишдек интим туйғу тасвири ижтимоий аҳамият касб эта бориб, “Соғиниш” фалсафий шеър даражасига кўтарилган.

XX аср ўзбек шеърияти тарихини бир-бир назардан ўтказар эканмиз, ҳар бир тарихий даврнинг ўз шеърияти бўлганлиги масаласи эътиборимизни ўзига қаратади. Чунончи, уруш даври шеъриятида “кўнгил шеърияти” намуналарининг йўқлиги тасодифий эмас. Негаки, Иккинчи жаҳон уруши йилларида нафақат совет давлати тақдири, балки миллионлаб кишилар ҳаёти ҳам қил учиди турган. Шундай вақтда шоирнинг шахсий дарду ҳасратлари шеърят учун муҳим бўлмаган. Шеърят билан тарихий давр ўртасидаги бундай чамбарчас алоқани, яқинликни кўрган ва сезган Ғафур Фулом ўз шеърлари билан

халқнинг жароҳатига малҳам бўлишга интилди. “Соғиниш” шеърининг ҳужайраларида ана шу малҳам эриб-оқиб туради.

“Фафур Фулом поэзияси, — деб ёзган эди Асқад Мухтор, — янгроқ гражданлик пафоси билан бирга самимий инсоний ҳисларга шу қадар бойки, кўплар бу жиҳатни таҳлил қилиб ўтиришни ортиқча, деб биладилар... Фафур Фулом поэзияси ширага тўлган олмадек ҳис билан лиммо-лим. Жанговар гражданлик руҳи ва инсоний ҳислар бойлиги — бу катта поэтик талантнинг икки қудратли қанотидир. Унда ижтимоий салмоқ ва ҳиссий бойлик бир-бирининг манбаи, бир-бирининг давомидек юзага келади”.

“Кўнгил шеърляти” гуркираб камол топаётган ҳозирги даврда Асқад Мухторнинг бу сўзлари кимгадир эриш туюлиши, Фафур Фуломнинг биз тилга олган ва тилга олажагимиз шеърлари эса ўз умрини ўтаган бўлиб туюлиши мумкин. Агар шундай мезон билан ёндашсак, нафақат совет даври ўзбек шеърлятининг, балки мумтоз шеърлятимиз, шу жумладан, ҳазрат Навоий ижодининг баъзи бир намуналари ҳам ўз қимматини йўқотган бўлиб чиқадики, бу мутлақо хатодир.

Лекин Фафур Фуломнинг гражданлик руҳи балқиб турган шеърларида бошқа бир қусур бор. Бу — совет даври “қадриятлар”и тасвирига катта ўрин ажратилганлигидир. Худди шундай қусур туфайли шоирнинг ҳатто айрим илиги тўқ шеърлари ҳам, сир эмас, дами чиқиб кетган ҳаво шарларидек, бўшашиб қолган. Шу сабабдан биз ушбу рисолада ўз эътиборимизни Фафур Фуломнинг давр синовидан ўтган сара шеърляригагина қаратмоқдамиз.

Иккинчи жаҳон урушининг ғалаба билан тугаши ўтган асрнинг мунаввар тарихий воқеаларидан биридир. Собиқ совет мамлакатада яшаган барча халқлар шу улуғ кун умидида тўрт йил мобайнида барча азоб-уқубатлар, кўргиликлар ва мусибатларга дош бериб яшадилар. Шунинг учун ҳам Фафур Фулом шу даврда яратган аксар шеърлари бағрига фашизм устидан эришилган ғалаба нашидасини тилла кукунларидек сочиб ташлаган.

Аммо шу билан бирга бу шеърларда мусибат оҳанглари ҳам йўқ эмас.

Халқ фронтнинг оловли сўқмоқларида қолган фарзандларини унутмаслиги лозим. Ғалаба, жумладан, ўзбек халқига жуда қимматга тушган. Фафур Фулом буни яхши

билади. Галаба шавқи билан яшаётган халққа назар ташлаб, шоир: “Орада кимлардир кўринмас...” — дейди ва “Ғолиблар байрами” шеърисида ҳалок бўлган жангчилар шаънига шон-шараф ўқиб, ёзади:

Шон ила шарафлар... Бали, интиқом
Жаллодлар устидан ҳукмин юргизди.
Эрк учун тўкилган ҳар бир қатра қон
Саодат асрини барпо турғизди.

Ушбу сатрларда биз икки мавзунини — икки образни кўрамиз. Уларнинг бири *эрк*, иккинчиси эса *саодат*дир. Фафур Ғулум учун саодат — фашизм асоратидан халос бўлиш ва эмин-эркин нафас олиш. Шу маънода саодат — эрkning олий нуқтаси ва тантанаси. Шоир ҳаттоки *бахт-саодат* тушунчаларига ҳам ижтимоий маъно ва мазмун бағишлайди.

Фафур Ғулум назарида, Иккинчи жаҳон урушининг зафарли яқун топиши билан янги тарихий давр, янги замон бошланган эди. Юқорида келтирилган сатрларда у шу замонни *саодат асри*, деб атаган.

Ана шу саодат асри Фафур Ғулум учун кечаги жангчиларнинг она-Ватанларига ғолибона қайтиши билан бошланди. Бошқа юртдошларимиз қатори, шоирнинг жияни, эски танишимиз Ҳамидулла Ҳусанов ҳам урушдан омон-эсон қайтди.

Ҳамидулла ака ҳаётининг шу унутилмас кунини бундай эслаган:

“1945 йилнинг 3 сентябрь куни урушдан қайтиб, Тошкент тупроғига қадам қўйдим. Вокзалда ота-онам, Фафур акам, қариндош-уруғларим зўр қувонч билан кутиб олишди. Орадан кўп ўтмай, Фафур акам: “Бу кунларга ким етди-ю ким етмади, Ғолибларни эъзозласак, шарафласак арзийди”, дея оиламизни Арпапоя кўчасидаги уйига чорлаб чақирдилар. (Ҳали у пайғ ҳовлининг кунгай, шимол томонидаги иморат солинмаган эди.) Ўша зиёфат асносида мен қўлимдаги соатимни Фафур акамга совға қилдим. У киши мамнуният билан қабул этдилар-да, “Бунақа олтин соатлар биздақа шоир одамларгагина ярашади. Ҳали сен ёшсан бунақа соат тақишга. Совға қилмаганингда барибир тушириб қўярдинг”, дея ҳазиллашиб қўйдилар...”

Шу ўринда Ҳамидулла аканинг сўзларини бўлиш жоиз кўринади. Гап шундаки, душман собиқ совет мамлакатига

бостириб кирганида хонадонлар борми, давлат музейлари борми — ҳаммаёқни шипшийдам қилган. Уруш тугагач, бизнинг жангчиларимиз ҳам немис тупроғидан қуруқ қайтмадилар. Ҳамидулла Ҳусановнинг қўлидаги соат ҳам ўлжа соат эди.

Фафур Фулом А.Наумов билан қилган суҳбатида ўша соат воқеасини эслаб, бундай деган:

“Мен нималардир деб миннатдорчилик билдирган киши бўлдим, уни қўлимдан қўймаслигимни айтдим. Аммо менда жирканиш десаммикан ёки ирим десаммикан, қандайдир бир туйғу бор эди: мен бу соатни бирорта фашист, бунинг устига, ўлган фашист таққан бўлса керак, деб ўйладим...”

Ҳамидулла ака хотирасини давом эттириб, деган:

“Бу соат воқеаси “Вақт” шеърининг қоғозга тушишига бир туртки бўлди, холос. Шеърнинг ўзи эса Фафур акамда пишиб-етилиб турган эди, албатта”.

Воқеанинг давомини яна Фафур Фуломнинг ўзидан эшитинг:

“Менда бирор фикр ҳали шаклланиб улгурмаган эди — мен энди уни тақиб юришим мумкин эди, холос. Ва қайси бир зиёфатда — байрамлар кетма-кет ўтаётган эди ўшанда — қадаҳ сўзини айтар эканман, қўлимдаги ўлжа соат шунчаки соат эмас: у илгари душманга хизмат қилган эди, бугун бизнинг вақтимизни ҳисоблаб бермоқда, дедим. Ва шароб қуйилган пиёла билан жойимга чўқар эканман, бу у қадар баланд бўлмаган сўз орқасида оддий қадаҳ сўзига қараганда каттароқ маъно борлигини сездим... Бу, албатта, Вақт эди, қўлимдаги кичкина машина шу Вақтнинг тимсолига айланган эди”.

Шундай қилиб, шоирга ўлжа соатнинг ҳада этилиши “Вақт” шеърининг яратилишига сабабчи бўлди.

Ушбу шеър “Қизил Ўзбекистон” газетасининг 1945 йил 21 сентябрь сонидан илк дафъа эълон қилинди. Шу вақтдан бери ушбу шеър ҳақида жуда кўп ёзилди. Унинг Фафур Фулом фалсафий шеърятининг шоҳ намуналаридан бири эканлиги айтилди. Бу гапларнинг ҳаммаси ҳақиқат. Аммо бу шеър ҳақида қанчалик кўп ёзилган бўлмасин, унинг шу вақтга қадар эскирмай, оҳорини тўқмай келиши, сир-синоати ҳамон очилмай қолмоқда.

Шеър марказида фақат бир образ бор — *Вақт* образи. Шеърнинг дастлабки уч бандида шоир шу Вақт атрофида фалсафий мулоҳазалар юритади. Шеърнинг биринчи бандида

Вақт образини очишга қаратилган *ғунча* ва *капалак* “образчалари” тасвир ипига тортилади, сўнг капалак ёнига *юлдуз*, юлдуз бўлганда ҳам *минг юлдуз* “образча”си ёрдамга келади.

Вақт — бу бениҳоя қисқа, оний лаҳзадан асрларга қадар бўлган даврни ўз қамровига олади. Шоирнинг фикрига кўра, бир ғунчанинг очилиши учун зарур бўлган вақтда бир капалак ҳам туғилиб, ҳам ўлиши мумкин. Вақт — ҳам шундай қисқа, ҳам бениҳоя бепоеён тушунча. Модомики, ғунча очилиши учун зарур бўлган вақт капалак умри учун ҳам, минг юлдузнинг сўниши учун ҳам етарли экан, демак, Вақтнинг ҳар бир зарраси ўз қимматига эга бўлиши лозим:

Бир оннинг баҳосин ўлчамоқ учун
Олтиндан тарозу олмосдан тош оз.
Нурлар қадами-ла чопган секунднинг
Барини тутолмас айюҳаннос овоз.

Бу сатрларда, *бир томондан*, ҳар бир лаҳзанинг қиммати олтин билан белгиланиши қайд этилса, *иккинчи томондан*, нафақат секунднинг, балки умрнинг ҳам чопағон эканлиги катта шоирона маҳорат билан таъкидланади.

Фафур Фулом ана шу руҳдаги фалсафий мулоҳаза ва мушоҳадалардан кейин инсон ҳаёти тасвирига кўчади. Тўғрироғи, у инсон ҳаётининг фақат бир нуқтасига эътиборимизни жалб этади:

Йигит термулади қизнинг кўзига,
Киприк сузилиши, майин табассум.
Қўша қаримоққа муҳр бўлади
Ҳаётда икки лаб қовушган бир зум.

Инсон ҳаётининг ранг-баранг лавҳаларидан шоирнинг фақат шу манзарани танлаб олиши бежиз эмас. Негаки, бу манзарада биз зарҳал китобни, шоир айтмоқчи, яшаш дарвозасини кўз олдимизга келтирамиз. Бу шунчаки яшаш дарвозаси эмас, балки унинг орқасида катта ҳаёт, катта олам бор:

Яшаш дарвозаси остонасидан
Зарҳал китоб каби очилур олам.

Тириклик кўркидир меҳнат, муҳаббат.
Фурсатдир қилгувчи азиз, мукаррам.

Сўнги сатрдаги *фурсат* сўзи туфайли яна соат милларининг товуши эшитилгандек бўлади. Шоир яшаш дарвозасининг орқасида кишиларни азиз ва мукаррам қилувчи икки нарсанинг – *меҳнат ва муҳаббат*нинг борлигини айтади. Тириклик ана шу икки нарсанинг мавжудлиги билан гўзалдир, деган фикр шу сатрлар оша яшил ёғду сочиб туради. Баъзи бир лирик чекиниш ёки тафсиллардан кейин шоир айтмоқчи бўлган гоя куйидагича узил-кесил шаклланади:

Азиз асримизнинг азиз онлари
Азиз одамлардан сўрайди қадрин.
Фурсат ғаниматдир, шоҳ сатрлар-ла
Безамоқ чоғидир умр дафтарин.

Агар Фафур Фулом шеърнинг биринчи қисмида Вақт образини яратган ва унинг фалсафий қирраларини ёритган бўлса, иккинчи қисмида инсон ҳаёти лавҳалари тасвир этила бошлаши билан Вақтнинг инсондан четда эмаслиги маълум бўлади. Вақт ва инсон ўзаро муносабатда намоён бўлади. Шоирнинг диққат марказида капалак ҳам, ҳатто юлдузлар ҳам эмас, балки инсон турганлиги ойдинлашади. Шоир ана шу инсоннинг Вақт фарзандигина эмас, балки Вақт ижодкори эканлигини ҳам чуқур ҳис қилади.

Ҳар лаҳза замонлар умридек узун,
Асрлар тақдири лаҳзаларда ҳал.
Умрдан ўтажак ҳар лаҳза учун
Қудратли қўл билан қўяйлик ҳайкал.

Шеърнинг умумий мусиқасида ана шу даъват оҳанги устуворлик қилгандек бўлса-да, у аслида Вақт ва инсонга – ижодкор ва ғолиб инсонга, саодат асрининг бунёдкори бўлган инсонга гўзал мадҳия ўлароқ жаранглайди.

Фафур Фулом билан бир вақтда ўзбек шеърятининг Ойбек, Ҳамид Олимжон, Миртемир, Шайхзода ва Собир Абдулла сингари машҳур намояндалари ҳам ижод қилдилар. Улар бир замонда, бир адабий муҳитда яшаб, ижод қилганларига қарамай, уларнинг бири иккинчисига мутлақо ўхшамайди.

Фафур Фулом, ўз моҳиятига кўра, лирик шоир. Аммо унинг шеърларидаги қарийб ҳар бир сатр эпик кенгликка эга. Шоир турли тарихий воқеалар ва шахсларни шунчаки тилга олиб ўтган пайтларида ҳам китобхон бу воқеалар ва шахсларсиз шеърнинг ғоявий мазмуни ғариб бўлиб қолиши мумкинлигини сезади. Масалан, ҳозиргина таҳлил этишга уринганимиз шеърда бундай сатрлар бор:

Шуҳрат қолдирмоққа Геростратдек
Диана маъбадин ёқмоқ шарт эмас.
Кўпларнинг бахтига, ўзликни жамлаб,
Шу улуг бинога бир гишт қўйсак бас.

Герострат милоддан аввалги 356 йилда яшаган юнондир. Шуҳрат қозониш васвасасига чалинган бу зот ўзининг худбин мақсади йўлида Эфес шаҳридаги Артемида ибодатхонасига ўт қўйган. Артемида Юнонистондаги машҳур маъбудалардан бири бўлиб, у турли даврларда турли соҳаларнинг ҳомийси сифатида танилган. Агар у энг қадимги даврларда ўсимликлар ва дов-дарахтлар маъбудаси ҳисобланган бўлса, кейинчалик у ҳомиладорлик “соҳа”сига ҳам ҳомийлик қилган. Артемида ибодатхонаси бўлган ва Герострат ўт қўйган Эфес шаҳрининг аҳолиси эса унга ҳомиладорлик маъбудаси сифатида сиғинган.

Юнон мифологияси Римга муайян ўзгаришлар билан кўчиб ўтган. Жумладан, Артемида маъбудаси Римда Диана исми билан машҳур бўлган. Аниқроғи, Артемида бу ерда Ой маъбудаси Диана билан тутшиб кетган.

Фафур Фулом ўз шеърида бор-йўғи шуҳрат қозониш учунгина Эфес шаҳридаги Артемида-Диана ибодатхонасига ўт қўйган Герострат номини бежиз тилга олмаган. У бу бадиий усулдан қуйидаги мақсадларда фойдаланган. *Биринчидан*, у айтмоқчики, тарихда ном қолдириш учун Геростратдек ибодатхонага ўт ёқиш шарт эмас, аксинча, бу, Худо ва инсоният олдидagi энг катта жиноятлардан биридир; шуҳрат қозониш ва тарихда қолиш учун эса инсон хайрли ишларни амалга ошириши, масалан, эркин ва бахтли келажак биносига бир гишт қўйиши лозим. Бу фикр шеър матнига узвий равишда сингдириб юборилган. Аммо шу билан бирга ушбу шеърда, хусусан, юқорида тилга олинган сатрларда тағмаъно ҳам йўқ эмас.

Гап шундаки (*иккинчидан*), шуҳрат қозониш учун жиноят йўлига кирган кимсалар орасида Нерон исми император

ҳам бўлган. У худбинона мақсади йўлида ўз ватани Римга ўт қўйган. Аммо Фафур Фулом “Вақт” шеърида Нерон эмас, балки *Гер-острат* номини тилга олган. Маълумки, *гер* немис тилида жаноб дегани. Фафур Фулом Герострат исми ёрдамида бизга Гитлерни эслатмоқчи, унинг фашизм ғоялари билан заҳарланган мақсади йўлида қанчадан-қанча мамлакатларни вайрон қилгани, қанчадан-қанча шаҳар ва қишлоқларни култепаларга айлантирганини ёдга солмоқчи бўлган.

Хуллас, шоир биргина Герострат исмини тилга олиш билан шеърда олға сурилган бунёдкорлик ва инсонпарварлик ғояларининг янада бойиши ва ранг-баранг жилолар билан товланишига эришган.

Фафур Фулом шеърларини ўқир эканмиз, шоирнинг жаҳон халқлари тарихини ҳам яхши билганини доимо ҳис этиб турамиз. У шеър ёзаётган пайтида ўзига туртки берган нарса ё воқеадан бир зумда кўтарилиб, тасвир этилаётган воқеликка юксак бир нуқтадан туриб ёндашади. Бу нуқтада одатда шоирнинг мияси, ақл-заковати ҳаракатга келиб, соат механизмидек аниқ ва бетиним ишлаб туради. Бинобарин, шоирнинг фалсафий олами ўз шуълаларини худди шу нуқтада сочиб юборади.

“Йигитларга” шеъри 1946 йили – “Вақт” билан бир даврда ёзилган.

Одатда, ҳамма халқлар ва ҳамма даврларда ҳам шоирлар қизлар тўғрисида ёзишган. Хотин-қизлар ҳамма даврларда шеърятнинг бош қаҳрамонлари бўлишган. Бундан кейин ҳам шу анъана, албатта, давом этади.

Фафур Фуломнинг бу шеъри ёзилган вақтда йигитлар даҳшатли урушнинг қонли сўқмоқларида ўз ҳаётлари эвазига халқни қулликдан, мамлакатни эса вайрон ва пайҳон бўлишдан сақлаб қолишган, машаққатли ғалаба улар жасорати эвазига эришилган эди. Шунинг учун шоирнинг уруш йилларида ҳам, урушдан кейинги ҳали замбараклар нидоси ёддан кўтарилмаган даврда ҳам йигитларни шарафлаб шеърлар ёзиши табиийдир.

Шеър мумтоз адабиётдаги ҳамду санони эслатувчи бундай сатрлар билан бошланади:

Йигитлар халқларнинг мақтови-кўрки,
Наслнинг жавҳари, давлат таянчи,
Юртнинг ободлиги, тўйлар сабаби,
Элнинг гуркираши, файзи, қувончи...

Кўрамизки, шеърда бадиий тасвирнинг таъриф ва тавсиф усули устуворлик қилмоқда. Шеър бошдан-оёқ шу усул асосига қурилган. Шу усул устуворлик қилган шеърларда одатда поэтик тафаккур қушлари у қалар парвоз қила олмайди. Фафур Фулом буни яхши билгани ҳолда “Йигитларга” шеърида шу бадиий усулдан фойдаланишни лозим, деб топган. Бунинг сабаби шундаки, у ўз олдига йигитларнинг жамиятда тутган ўрнини, халқ тақдирида касб этган аҳамиятини очишдек муҳим ижтимоий вазифани кўйган. Шеърдаги йигитларни таъриф ва тавсиф этувчи сўзлар шунчаки оддий, сийқаси чиққан чиройли сўзлар эмас. Аксинча, улар йигитлар образининг туб моҳиятини очувчи калит-сўзлардир.

Шоир давом этиб, ёзган:

Йигит қалқон бўлса, хавфу хатар йўқ,
Қалқон бор: қалъа бут, кўрғон саломат.
Қизлар кулгусида авжу даромад,
Чоллар уйқусида жаннат, фароғат.

Ушбу сатрларда йигитларнинг халқ ва Ватанни ҳимоя этувчи бирдан-бир куч сифатидаги образи қалқон ташбеҳи ёрдамида катта поэтик қувват касб этганки, биз бу сатрларга келиб оддий тавсиф усулининг Фафур Фуломдек улкан шоирга ярамай ва ярашмай қолганини сезамиз. Шоирнинг поэтик тафаккури бу сатрларда бояги фалсафий фикрлар маскани — ёғдулар таратган чўққи сари парвоз қилгандек бўлади. Аслида, йигитларнинг халқ ва мамлакат тақдиридаги роли шу сатрларда ўзининг тўла бадиий инъикосини топган; образнинг энг муҳим қирралари очилган. Шундай бўлгач, поэтик тафаккур, кўкка отилган мушак сингари, энди турли ранглар сочиб, ерга тўкила бошлайди. Бу, шубҳасиз, кишида бир оз нохуш кайфият, маъюсона туйғулар уйғотувчи ҳолатдир. Шунинг учун ҳам шоир шу ҳолатга монанд равишда бундай кечинмага берилади:

Бир йигит ҳижрони баъзан отанинг
Бағрини, дўстларим, доғ-доғ ўртар...

“Йигитларга” уруш жароҳатлари ва ғалаба нашидалари ҳали унут бўлмаган бир вақтда ёзилган. Шунинг учун ҳам шу ғамгин кайфиятнинг шеър сатрларига кўз ёшларидек

тўкилиши табиий. Аммо шоир марсия эмас, мадҳия ёзмоқда. Унинг илҳомий ҳолатида тушкун бир руҳ эмас, балки гулгун туйғулар ҳукмрон. Шоир ана шу ҳолат тақозоси билан яна шеърнинг “пилиг”ини кўтариб юборади:

Расо қоматингиз бизга асодир,
Уфулинг, боғимиз бўлсин муаттар.

Сиз ахир ўлимни юртдан қочириб,
Ҳаётни пойдор қилган аскарсиз.
Сиз ахир улуг юрт иқболи учун
Жон тиккан эрларсиз, зотсиз, нафарсиз.

Агар йигитлар образи шеърнинг даромад қисмида бир оз умумий режа (план)да тасвир этилган бўлса, энди у сатрдан сатрга аниқлик касб этиб боради. Биз йигитлар образининг қайси макон ва замонда тасвир этилаётгани ҳақида аниқ ва ҳаққоний тасаввур ҳосил қиламиз. Фафур Фуломнинг поэтик тафаккури умумийликдан хусусийлик сари, конкретлик сари ҳаракат қилар экан, йигитлар образи қуйидагича ёрқинлик касб этиб, шоир ижодидаги энг баркамол қаҳрамонлар образи даражасига кўтарилади:

Лаънати галалар ердан суприлди
Муқаддас ва ҳалол қонингиз билан.
Янги жаҳон учун асос қўйдингиз
Ўлимни билмаган жонингиз билан.

Сир эмас, Иккинчи жаҳон урушидан кейинги йилларда қардош халқларнинг жанговар жасорати ва улар берган қурбонлар эвазига эришилган буюк ғалаба фақат бир кишининг номи билан боғланди. Фафур Фулом шеърлятида ҳам шахсга сиғиниш даврининг ана шундай таъсири йўқ эмас. Лекин таҳлил қилинаётган шеър шу маънода истиснодир. Фафур Фулом бу шеърда “лаънати галалар”нинг ер юзидан қувилиши ҳам, янги тарихий даврнинг бошланиши ҳам йигитлар туфайли, кечаги жангчилар туфайли юз берганини айтмоқдаки, бу ўша давр шеърляти учун ғоят муҳим ва жасоратли фикрdir.

Фафур Фулом шеърларини қалб “назар”идан ўтказар эканмиз, шоирнинг 40–50-йилларда ижодий камолот босқичига эришгани ва унинг ижод булогидан худди шу

даврда кўплаб сара шеърларнинг отилиб чиққанини кўрамиз. Унинг ижоди шу даврда шундай қайнаган эдики, у ҳатто бир кунда турли-туман мавзуларда бир неча шеърлар ёзган ва бу шеърлар чин маънода ғафуроно, илиги тўқ шеърлар бўлган.

Камина шу ўринда Ғафур Фулом билан, айниқса, ўша йилларда шогирд сифатида бирга бўлган ва уни яхши билган Шукруллонинг қуйидаги хотирасини келтиришни истар эдим:

“Бир куни мен Ғафур аканикига эрталаб барвақт келдим. У жуда барвақт турарди. Гоҳ қушлар сайроғи шоирни, гоҳ шоир шеъри билан қушларни уйғотарди. Кўпчилик шеърлари тонгда ёзиларди. Унинг ўз таъбирича: “Шеър тонгдек ёқимли бўлсин, тонгнинг нафасини уфуриб турсин”. Бу сўзини 1948 йилнинг апрелида (аниқроғи, мартада – Н.К.) эшитган эдим. Чойгача ўтган-кетгандан гапиришиб ўтирдик. Гап орасида ҳазил тариқасида туш кўрганимни айтиб, таъбирини Ғафур ака шу кунларда таҳрир қилаётган ўз тўпламимни тезроқ тугалланишига йўйдим. Афсус, таъбир тўғри чиқмади. Тўпламнинг таҳрири кейинга қолди. Туш сабаб бўлди-ю, Ғафур ака дарҳол “Шукруллонинг тушига таъбир” деган шеърни ёзишга киришди. Мана, шеър ҳам битди. Таажжуб, шу бугунги суҳбатимиз қайси мавзуда бўлмасин, Ғафур ака кетма-кет шеър қилаверди. “Москвич”, “Сиёҳдон”, “Қизимга”, “Гилям”, “Лолақизғалдоқ”, “Умр” (бу тўртлик тўпламларда йўқ, лекин мен ёд биламан) каби шеърлар бир кунда ёзилди. Мен ёзиб туришдан, Ғафур ака қуйилиб келган шеърларни айтишдан чарчамасди. Буларнинг ҳар бири бир дунё эдики, назаримда, Ғафур Фулом дунёнинг у бурчидан-бу бурчига бир дақиқада сакрай оладиган кучга эга одамдек кўриниб кетарди...”

Шукруллонинг бу сўzlари китобхон шуурида равшанлик касб этиши учун Ғафур Фуломнинг “Туш йўйиш” шеърига бир оз тўхтаб ўтайлик. (Дарвоқе, Шукрулло ушбу шеър мазмунига кўра, ёмғирдан кейин камалакнинг кўкка порлаб-отилиб чиққанини кўрган.)

Шеър бундай сатрлар билан бошланган:

Туш кўриб келибсан, ўғлим, йўйайми,
Ёмғур баракату қуту нишона.
Камалак кўрибсан, бунинг таъбири —
Етти ранг қуёшу қутлуғ пешона.

Қалблари покиза дўстларнинг доим
Хаттоки тушлари келади таққос.
Умид кўкламида олма гулидек
Шоир, шу файзни ҳам ўз шеърингга ёз!

Гулсафсар очилди, қизғалдоқлар ҳам,
Арпа, буғдой бўйи белга баробар.
Йўнғичқа шабнами тўпикларда нам,
Мол тўйин, юрт тўйин элга баробар...

Энди бир тасаввур этиб кўринг: сиз туш кўргансиз. Тушингизда тун бўйи, ҳатто тонг отгандан кейин ҳам ёмғир ёғиб, сизни хуноб қилган. Ниҳоят, ёмғир тўхтаб, кўкни камалакнинг гулгун ёйлари эгаллаган. Сиз бу тушингизни фақат ўз истагингиздан келиб чиққан ҳолда талқин этган бўлардингиз, албатта. Аммо Фафур Фулом Шукруллонинг хусусий тушига ҳам умумхалқ манфаатидан келиб чиққан ҳолда таъбир бермоқда! Таъбир берганда ҳам қандоқ!

Шоирнинг шу кунини ёзган бошқа шеърлари, чунончи, “Москвич” шеъри ҳам ана шундай гафурона истеъдод шуълалари билан товланиб туради.

Шукруллонинг хотирлашича, Фафур Фулом шу кунини ҳовлисида турган “Москвич” русумли янги машинасига бағишлаб шеър ёзмоқчи бўлган. Худди шу лаҳзада дафъатан осмондан самолёт гуриллаб ўтиб қолган ва шоир ўз шеърини ана шу самолёт тасвири билан бошлаган:

Москвадан самолёт Тошкентга етиб,
Лолалар устида чеврилар эди.
“Чаманзор оралаб юрган тинмағур
Бу қайси кўнғиз?” деб дўст сўрар эди.

Сариғу ол, пушти, кўнғир, зангори,
Кўклам ранг, дейилса мумкин барисин.
Самолёт парраги ҳар айланишда
Берарди Тошкентнинг кўкалам исин.

Поя-поя тушар ерга самолёт,
Тошкент гулзорлари – гулхандаги ўт.
Ерга кўнишга ҳам аяйсан киши:
Гўё синмасин, деб балдоқда ёқут...

Бу ҳар иккала шеърда намоён бўлган Фафур Фуломга хос бош хусусият шундаки, шоир қайси мавзуда шеър ёзмасин, қайси бир кичик нарса ёки ҳодисадан илҳом олмасин, у шу мавзу ва шу нарса доирасидагина чекланиб қолмайди; уни ўзининг гафуруна катта кўзлари билан кўради, уни ўзининг фалсафий оламига олиб киради, уни ўзининг бой билими ва ҳаётий тажрибаси асосида бойитиб юборади.

Бугунги ва келажак китобхон Фафур Фулом ва унинг тенгдошлари яшаган замонни нафақат ҳис қилишлари, балки тушунишлари ҳам осон эмас. Қарийб ҳар куни партиянинг бирор ҳужжати эълон қилинган, бирор йиғилиши ўтказилиб турган даврда жамият шу қадар сиёсатлашиб кетган эдики, ҳатто шеърятнинг ҳам фақат *сиёсий лирика*, *минбар лирика*, *гражданлик лирикаси* деган навларигина омон қолган эди. 1937–1938 йиллардаги қатағонга ҳамоҳанг равишда Ойбекнинг “Наъматак” сингари шеърлари “буржуа лирикаси” намуналари, деб эълон қилинди; табиат лирикаси, севги ва муҳаббат лирикаси шеърят бағридан юлиб ташланди. Ўзбек шеърятига “Туйғулар” ва “Кўнгил найлари” шеърый китоблари билан кириб келган Ойбек узоқ йиллар мобайнида қалбидаги нуқра туйғулар фавворасини яшириб юрди.

Ниҳоят, 60-йилларнинг бошларида сталинизмнинг чиркин сиёсатига зарба берилиши муносабати билан жамиятда янги шабадалар эса бошлади.

Шундай кунларнинг бирида Ёзувчилар уюшмасида 1963 йил шеърятининг муҳокамаси ўтказилди. Сўнг, оқшом чоғида мушоира бўлиб ўтди. Мушоирани Фафур Фулом бошлаб берар экан, гўё шу йиллардаги ўзбек шеърятининг байроқдори эмас, балки тетапоя қилаётган ёш шоирдек: “Ҳозир ўқийдиган шеърим лирикамикан”, деб хотини Муҳаррама аяга бағишланган икки шеърини ўқиди.

Биринчи шеър бундай бошланган эди:

Вафонинг оқ йўли шунча узунми,
Сочингда мунчалар оқ кўп, Муҳаррам?
Ишқингда кезганим тонготарларни
Ўриб олгандирсан, шу дурранг кўркам.

Чамамда, сўнгги сатрдаги биринчи сўз “ўриб олгандирсан”, деб эмас, балки “ўраб олгандирсан”, деб ёзилса тўғрироқ бўлур эди. Аммо бундан қатъи назар, бу шеър

бошдан-оёқ соф лириканинг, унутилаёзган муҳаббат лирикасининг гўзал намунасидир.

Ушбу шеърнинг ёзилишига Муҳаррам ая сочидаги оқ толаларнинг кўпайиши сабаб бўлган. Тўғрироғи, шоир худди шу нарсдан илҳомланган, туртки олган. Алишер Навоийда “Соқол оқи ўлимга пешровдир”, деган сатр бор. Соч оқарадими ё соқол оқарадими, бу – умрнинг сўнги фасли келганидан муждадир. Фафур Фулом ҳаётбахш ғоялар куйчиси сифатида шу афсус ва надомат туйғуларини сочиб турган манзарани ҳам мутлақо ўзгача идрок этган. У бу сочларда беғубор ва покиза тонглар рангини, тонг бўлганда ҳам ёри ишқида кезиниб чиққани Кўқон ва Тошкент тонгларининг рангини кўрган. Унинг шоирона хаёлига кўра, Муҳаррам ая, шеър қаҳрамони, худди шу тонгларни дурра қилиб ўраб олгандек эди. Ташбеҳнинг ўзига хослиги ва гўзаллигини қаранг-а!

Биз “Йигитларга” шеъри тўғрисида сўз юритганимизда, ушбу шеърнинг дастлабки бандларидаёқ катта фикрнинг оригинал ташбеҳ ёрдамида ифодалангани ва йигитлар образи шу сатрларнинг ўзидаёқ ёрқин очилганига эътиборни қаратган эдик. “Сочинг оқарибди” шеъри ҳам шу маънода “Йигитларга” шеъридан мутлақо фарқ қилмайди. Умуман, Фафур Фулом, ашулани айни авжидан бошлайдиган ҳофизлар сингари, шеърини санъатини дастлабки бандлардаёқ намойиш этади. Бунинг сабаби шундаки, Фафур Фулом шеър ёзишдан аввал бирор мавзу, киши ёхуд нарсанинг моҳиятини очишга ёрдам берувчи ёрқин поэтик образни, ташбеҳни топади. Таҳсил этаётганимиз шеърда тонготар ана шундай ташбеҳнинг, образнинг асоси бўлиб хизмат қилган.

Шеърни ўқишда давом қилар эканмиз, шоир интим туйғуларини баён қилиш, “вафонинг оқ йўли”да босиб ўтилган “бекат”ларни эслаш орқали сеvimли ёр образини инкишоф этиб борганини кўрамиз. Шеърнинг сўнги сатрларига яқинлашар экан, у яна соч поэтик образига мурожаат этади ва бу образга энди бутунлай янгича маъно бағишлайди:

Менинг Муҳарраим, шеърлар ёзиб,
Кўнглингни овламоқ ниятим эмас.
Сочинг юлугидан тузоқ боғлабон
Қалбим бедонасин овлагансан, бас!

Ушбу шеърда Муҳаррама аянинг шоир муҳаббатини қозонган, у билан бирга узоқ йиллар мобайнида “вафонинг оқ йўли”ни босиб ўтган ва шоир кезинган тонготарларни кўркам дурра қилиб ўраб олган аёл сифатидаги образи гафуруна маҳорат билан яратилибгина қолмай, шеърдан ишқий кезиндилар маскани – оппоқ тонготарларнинг майин уфори ҳам эсиб туради.

Муҳаррама аяга бағишланган иккинчи шеър, “Сочинг оқарибди” шеъридан фарқли ўлароқ, аруз вазнида ёзилган. Аммо биз кўйида бу шеърга ҳам, Фафур Фуломнинг 60-йилларга қадар ёзган бошқа машҳур шеърларига ҳам тўхталмоқчи эмасмиз. Негаки, бу шеърларни таҳлил этиш юқорида баён этилган қайсидир фикрларни такрорлашга олиб келиши мумкин. Аммо бу мулоҳаза Фафур Фуломнинг “Қозоқ элининг улуг тўйи”, “Алишер”, “Бизнинг уйга кўниб ўтинг, дўстларим”, “Алишер Навоий қабри устида” сингари ўнлаб шеърлари эътиборга лойиқ эмас, деган маънони мутлақо англамайди.

Фафур Фулом Чўлпон ва Фитратлар фожиали тақдирининг гувоҳи сифатида улар ҳаётидан сабоқ олишга уринди. У ёзиши мумкин бўлган кўплаб мавзу ва масалаларни онгли равишда четлаб ўтди. “Фафурнинг ихтиёри ўзида эмас эди”, деган эди қаламкаш биродари ҳақида Мақсуд Шайхзода. Фақат Фафур Фулом эмас, Ойбек ҳам, Миртемир ҳам, Шайхзоданинг ўзи ҳам шундай қисматга гирифтор бўлган эдилар. Шунинг учун ҳам Фафур Фулом 60-йилларда эса бошлаган “янги ҳаёт” шабадасидан умидвор бўлди. Бунинг устига, у 1964 йилда, вафотидан атиги икки йил аввал, орзу қилгани Афғонистонга бориб, улуг ўзбек шоири Алишер Навоий қабрини зиёрат этиш шарафига эришди. “Дилим равшанлигин ҳиссим йўлида офтоб айлаб, Мазоринг бошида турмакдадурман сарҳисоб айлаб...”, деб ёзди у Навоий қабрини зиёрат қиларкан.

Шу ўринда нима учундир каминанинг кўнгли Файзулла Хайруллаев исм-шарифли кишининг 1936 йилга оид бир хотирасидан лавҳа келтиришни тусаб қолди.

“...Ўша йили август ойида, – деб ёзган эди Файзулла Хайруллаев юқорида номи бир неча бор тилга олинган Ҳамидулла Ҳусановни назарда тутиб, – Фафур ака мен билан Ҳамидуллани дам олиш куни Шивлидаги Ёзувчилар боғига олиб бордилар. Боғда шу куни ҳазрат Навоий туғилган кун муносабати билан ўтказиладиган юбилейга тайёргарлик

кўрадиган комиссия мажлиси бўлиши керак эди. Мажлисга Тошкент, Хоразм, Кўқондан катта-кичик ёзувчилар йиғилган. Боғ шундай обод эдики, қараб баҳри дилингиз очилар эди. Ҳар хил мевалар пишиб, тагига тўкилиб ётган эди. Боққа кирганимизда, биринчи бўлиб кўзимиз хоразмлик Шерозий домлага тушди. У эса бир неча созандалар билан ёқимли куйни ижро этарди. Боғнинг бир томонида катта биллиард қўйилган экан. Биллиарднинг таёқчасини ушлаган Усмон Носир ким биландир шар сурмоқда. Улар атрофини ёш ёзувчилар ўраб олган. Шукрулло, Рамз Бобожон, Шўҳрат, Ҳамид Фулом, Асқад Мухтор, мен танимаган ёш ёзувчилар бор эди. Яна бир томонда, узун катта столда ёзувчи ва меҳмонлар шоҳмот суришмоқда эди. Яна бир улкан супанинг устига гиламлар тўшалган, шоҳи кўрпачалар ёзилган. Бу даврада Абдулла Қодирий, Чўлпон, Шайхзода, Уйғун домла, Фитрат, Миртемир, Назир Сафаров, Абдулла Қаҳҳор, Мирзакалон Исмоилий, Ҳамид Сулаймон, Фафур ака, Яшинлар суҳбатлашиб ўтиришар эди...”

Бу хотирада тилга олинган 1936 йилда ҳали Навоий юбилейини ўтказишга тайёргарлик ишлари бошланмаган, бинобарин, ҳеч қандай комиссия ҳам тузилмаган. Шунга қарамай, модомики, шу куни Навоийга бағишланган гурунг бўлиб ўтган экан, унда Чўлпоннинг ҳам, Ойбекнинг ҳам, Фафур Фуломнинг ҳам сўзлаган бўлиши эҳтимолдан узоқ эмас. Негаки, уларнинг қалби ўша йиллардаёқ Навоийга нисбатан катта ҳурмат ва эҳтиром туйғулари билан тўла эди.

Навоий ҳаёти ва ижодига нисбатан ўша кезларда Фафур Фуломда бошланган қизиқиш, улуг шоир 500 йиллигининг зўр нишонланиши билан янада авж олди. Ниҳоят, у 1964 йил ноябрида Афғонистон сафарида бўлиб, Навоий номи билан боғлиқ қадамжоларни зиёрат этгач, улуг шоир ғазалига “тун била тонг” радифли мухаммасини боғлади.

“Ҳазоин ул-маоний”нинг учинчи китоби — “Бадоеъ ул-васат”даги “тун била тонг” радифли 363-ғазал бундай байтлар билан бошланган:

Менинг фироқиму онинг висоли тун била тонг,
Бу навъ даҳрда йўқ эҳтимоли тун била тонг.

Фариб зулфу юз эрмасмуким, жаҳон элига,
Кўрунмамиш бу икининг мисоли тун била тонг.

Тонгим ёруғу тунум тийрадурки, чирмашадур
Кўнгул аро юзу зулфинг хаёли тун била тонг...

Навоий ана шу тарзда лирик қаҳрамон билан ёр ўртасидаги “тун била тонг”дек фарқли ҳолатларни тасбеҳ доналаридек бирма-бир санаб, уларни шеърятнинг шоҳи ипига териб чиққан. Ва ана шу жараёнда жавобсиз севгини ҳар қандай изтиробларига қарамасдан баланд пардаларда куйлаб, лирик қаҳрамоннинг ёрга бўлган муҳаббатини кўкларга кўтарган. Навоий ишқий шеърятига хос бўлган энг яхши хусусиятлар бу ғазалда ўзининг такрорланмас ва гўзал ифодасини топган. Навоий лирикасининг шоҳ намуналаридан бўлган бу ғазалга мухаммас боғлаш, шак-шубҳасиз, осон эмас эди. Шунга қарамай, Фафур Фулом Афғонистон сафаридан қайтгач, Навоийнинг лирик меросини мутолаа қилиш асносида худди шу ғазалга мухаммас боғлашни ўзига ният қилиб олган.

Маълумки, мухаммас боғловчи мухаммас боғланаётган ғазалнинг ҳар бир байтига уч мисра кўшади. Мухаммас ана шу уч мисра билан бошланади ва шу уч мисрада нафақат вазн, радиф ва қофия, балки мухаммас боғланаётган шоирнинг тирик нафаси ҳам сақланиб қолиши лозим.

Фафур Фулом Навоий ғазалининг юқорида келтирилган матлаиға бундай мисраларни кўшишни муносиб деб билган:

Менинг қароғиму онинг жамоли тун била тонг,
Менинг заволиму онинг камоли тун била тонг,
Менинг куюк маҳим, онинг ҳилоли тун била тонг,
Менинг фироқиму онинг висоли тун била тонг,
Бу нав даҳрда йўқ эҳтимоли тун била тонг.

Бизнингча, Фафур Фулом Навоий ғазалидаги мавзу, вазн ва қофия талабларига тўла риоя қилган ва ғазал матлаи билан узвий алоқага кириша олувчи мисраларни ярата билган.

Фафур Фулом кейинги бандларда ғазалдаги лирик мавзуни Навоийга хос баланд маҳорат билан ёритишга киришиб, мухаммас боғланаётган ғазалнинг ич-ичига “сингиб” кетади:

Нечук тушунтира олдим буни гумон элига,
Ҳамиша ишқни қилувчи имтиҳон элига,
Ки бирни икки дейиб бўлмағай замон элига,

Ғариб зулфу юз эрмасмуким жаҳон элига¹,
Кўринмамиш бу икенинг мисоли тун била тонг.

Аруз гарчанд Ғафур Ғулом шеърлятида етакчи вазн тизими даражасига эришмаган бўлса-да, шоир мумтоз адабиётимизнинг бу асосий вазни табиатини жуда яхши билган. Шунинг учун ҳам у ушбу мухаммасда улуғ Навоий билан шеърлий баҳс юритиш ҳуқуқига эга эканлигини намойиш қилган. Биз мухаммасни ўқишда давом этар эканмиз, унинг Навоий байтлари билан баравар шеърлят уфорини таратувчи, Навоий газалида олға сурилган муҳаббат тароналарини баланд пардада давом эттирувчи асар ёзганига ишонч ҳосил қиламиз.

Навоий ижодининг моҳир тадқиқотчиларидан бири профессор Абдуқодир Ҳайитметов Ғафур Ғулом билан кўп мулоқотда бўлган. У атоқли шоирга бағишланган мақолаларидан бирида ундан эшитган қуйидаги мароқли воқеани ҳикоя қилган: “Ғафур Ғулом Умархон ва Нодира ҳаётлари, ижодлари билан бир умр қизиқди, ўрганди. Ғафур Ғулом Умархон шахсида ҳақиқий шоиртабиат инсонни кўрар, “Умархонга кимлардир шеър ёзиб берган!” деган фикрдан мутлақо узоқ эди. Ғафур ака ҳикоя қилишича, кунларнинг бирида Умархон (Амирий) шеър ёзиш учун ўлтирган. Лекин ҳадеганда янги шеър ёзилавермаган. Умархон эса бу аҳволдан ортиқча ранжмай, шоирона хаёл суриб ўлтиришда давом этган. Одатда у шеър ёзаётганда бир канизак қиз олдида туриб, қамишқаламнинг учини майда хас ва бошқа қуйқалардан тозалаб бериб тураркан. Хаёл асносида Умархоннинг кўзи канизак қизга тушади. У бир пайтда қаламнинг учини қошига тегизиб тозалаётган бўлади. Умархон бу манзарадан илҳомланиб, қуйидаги матлаъни битган ва шеърни давом эттириб, тўла ғазал ҳолига келтирган экан:

Қошинга тегизмагил қаламни, бир хат ила бузмагил рақамни...

Буни ҳам Ғафур Ғулом ана шундай чиройли ҳикоя қилиб бердики, биз Умархондаги шоирлик назокатига қойил қолдик”.

Ушбу ҳикояни келтиришдан мақсад Ғафур Ғуломнинг нафақат мумтоз ўзбек шеърлятини, балки мумтоз шоирлари-

¹ Бу мисра Ғафур Ғуломда қуйидагича нотўғри ўқилган: “Ғариб, зулфу юз эрмас букун жаҳон элига”.

миз ҳаётини ҳам ғоятда яхши билганлигини айтишдир. Шундай чуқур билимга эга бўлган шоирнинг аруз вазнида кўплаб асарлар яратиши, чунончи, Навоий ва бошқа шоирларга мухаммас боғлаши мумкин эди. Аммо у ўзининг ўзбек адабиёти олдидаги бурчини давр билан ҳамқадам ва халқ билан ҳамнафас бўлишда, ўзи нафас олаётган даврга муносабат билдиришда, ўзи яшаган даврнинг бадиий йилномачиси бўлишда кўрди.

ТАФАККУР ЁЛҚИНЛАРИ

Бадиий адабиёт китобхонга эстетик озуқа бағишлабгина қолмай, китобхон маънавий оламининг шаклланиши, инсоний ҳис ва туйғуларининг тарбия топишига ҳам катта таъсир кўрсатади. Мумтоз ёки замонавий шоирларнинг қанчадан-қанча шеърларини ёд билувчи, кези келганда уларни тўй-ҳашамларда, дўстона гурунглarda “сайратиб” ўқувчи, ғамгин пайтларида улардан малҳам топиб, бахтли соатларида эса шу шеърлар ёрдамида дилларидаги қувончни ёниб ифодаловчи кишилар учун бадиий адабиётдан кўра яқинроқ дўст, яқинроқ руҳий ҳамроҳ бўлмайди. Яхши бадиий асар, у хоҳ шеър, хоҳ роман бўлсин, маънавият ва тафаккур ёлқинлари ўлароқ китобхон қалби ва шуурига ҳарорат бағишлаб туради.

Ўзбек халқи – болажон халқ. Серфарзандлик – ўзбек халқининг туғма фазилатларидан бири. Ўзбек халқидек фарзанд туйғуси билан тўйинган халқ бу дунёда кўп бўлмаса керак.

Фафур Фулом ўзбек халқининг болажонлик фазилатини ўзига шу қадар сингдирган эдики, бу ҳол нафақат унинг оилавий ҳаёти, балки шеърий ижодида ҳам балқиб туради.

Шоирнинг “Қизлар” шеъри бундай ошиқона сатрлар билан бошланган:

Гилослар лабингиз акси бўлгандек,
Лабингиз аксидир бу боғда гилос.
Сиз учун шеър ёзар бўлган чоғимда
Ўсма сиқиб бердингиз сиёҳимга мос.

Шоир шу сатрлардан кейин шеърий тафаккур оқимини бутунлай бошқа бир ўзанга буриб юборган:

Кўкаринг, ўн-ўн беш бўла кўрингиз,
Уялманг, бу ахир табиат ҳукми.
Эр-хотин бўлмаса, кишилиқ наслин
Давоми бўлибон қоларди кими?

Шеърнинг лирик қаҳрамони, яъни Фафур Фулом бу кутилмаган истак-орзусини баён этгач, лирик сюжетнинг қизлар билан боғлиқ биринчи қисми тугайди. Шундан кейин шоир боғига кириб, “баҳор ҳурмати-чун” настарон гулини узиб олади-да, уни ўз чаккасига тақишдан кўра, бекага тақдим этишни маъқул, деб топади. Шоир ўзида пайдо бўлган ана шу фикрдан мамнун бўлиб, ёзади:

Бали, унинг чаккасида келажакимни
Ўн олти нури бор, унга арзигаёй...

Бу ўн олти нур шоирнинг каттакон оиласидаги фарзанд ва набиралар сонини ифодаловчи ташбеҳдир.

Агар “Қизлар” 1948 йили ёзилган бўлса, “Ёқут” шеъри 1962 йилда, шоирнинг қизи Холиданинг саккизинчи фарзанди туғилиши муносабати билан майдонга келган. Ҳар қандай шоир ҳам қизининг биринчи ёки иккинчи, боринги, учинчи набирасига бағишлаб шеър ёзиши мумкин. Бир қизидан дунёга келган саккизинчи набиранинг таваллуд топганидан фақат Фафур Фуломдек болажон шоирнинггина боши осмонга етиши мумкин.

Ўзбек халқининг, шу жумладан, Фафур Фуломнинг болажон бўлиши, фарзанд ва набираларига нисбатан чексиз муҳаббат туйиши, улар қанчалик кўп бўлса, шунчалик суюниши тасодифий эмас. Агар ҳар бир оила серфарзанд бўлса, халқ ҳам кўпаяди, унинг моддий имкониятлари тобора кенгайиб, фани, техникаси ва маданияти камол топади, куч-қудрати эса беҳад ошади. Бундай халқни мустамлака шароитида ушлаб туриш осон бўлмайди. Бундай халқ ҳуррият учун курашади ва уни, албатта, қўлга киритади.

(Масаланинг яна бир томони бор, у ҳам бўлса шундан иборатки, Иккинчи жаҳон уруши майдонларида қанчадан-қанча азамат йигитларимиз ҳалок бўлган, халқ салмоғи камайган эди. Шу туфайли, шоир халқ салмоғини камида урушдан аввалги даражага олиб чиқишнинг тарафдори эди.)

Фафур Фулом 1962 йилда теплоходда Ўрта Ер денгизи бўйлаб саёҳат қилди. Ана шу сафар чоғида у Италиянинг Неаполь шаҳрида ҳам бўлди ва қадимий Помпей шаҳрининг вайроналарини ўз кўзи билан кўрди. Маълумки, Везувий вулқонининг ҳаракатга келиши оқибатида Помпей шаҳри эрамизнинг 79-йилида даҳшатли лава дарёсининг остида қолган.

Помпей бундан икки минг йил илгари қандай аҳволда бўлган бўлса, Фафур Фулом борганида ҳам худди шундай аҳволда эди. *“Кул ичида гипс қолинда тургандай ўша замон одамлари ва ҳайвонларининг сўнгалари, гарчанд этлари эриб кетган бўлса ҳам, тирик вақтдаги гавда шакллари лава кулидан ясалган қолипларда аниқ кўриниб турарди, — деб ёзган шоир. — Биз қадимий ҳаммомга кирдик. У ерда эр-хотин бўлса керак, шундай қолипларга ўралиб қолган экан. Эркагини “бу қолипнинг ичида одам бўлган” дегандай, оғиз қисмини синдириб очиб қўйибдилар. Бу синиқдан навқирон бир йигитнинг садафдай тишлари кўриниб турибди”.*

Вулқон кулидан тозаланган шаҳарнинг мрамар ётқизилган кўчаларини, қадим замонлардан сақланиб қолган сув қувурларидан оқаётган сувни, хонадонлардаги “нақш нигорли хоналар”ни, деворларда Искандар замонасининг “жанговар эпопеяси”дан қолган лавҳаларни, қатор-қатор ҳунармандлар ва савдогарларнинг дўконлари, майхоналар, ишратхоналарни кўрган шоир ҳайратга тушади. *“Шаҳар-ку бундан 2000 йил аввал қандай бўлса, шундай турибди, аммо ўз замонасининг аҳолиси йўқ”, —* деб ёзади Фафур Фулом.

Табиатнинг ваҳший кучидан ташқари, одамзоднинг шайтон васвасаси билан бошлаган урушлари, қирғинбаротлар орқасида қанчадан-қанча халқлар қирилиб кетган. Ўтган асрнинг 50–60-йилларида ҳам уруш хавфи тарқалмаган эди. Шунинг учун ҳам шоир тинчлик учун кураш мавзуида кўплаб шеърлар ёзди, асарларида ўз даврининг илғор ҳисобланган ғояларини баралла қуйлади.

Ҳамма замонларда ёшлар ўртасида “Бахт нима?” деган абадий савол атрофида баҳс-мунозаралар бўлиб туради. Ўтган асрнинг 60-йилларида ёшлар матбуотида қарийб уч ой мобайнида мазкур масала атрофида қизгин муҳофазаси бўлиб ўтган. Фафур Фулом шу муносабат билан ёзган бир мақоласида кишиларнинг бахтни ўз умид-орзуси доирасида тушунишини айтиб, бундай деган эди: *“Чунончи, бириси — ўз севганига*

етиша олишни бахт ҳисоблайди, бириси — олий мактабга кириб олишни, бириси — чиройли участка битиришни, биттаси — жангда қаҳрамонликни, бириси — фарзанд кўришни бахт ҳисоблайди. Хулласи, дунёда одам кўп, ҳар одамнинг ўз индивидуал орзуси, ўз индивидуал бахти бўлади”.

Шоирнинг фикрича, шундай бахтлар ҳам бўладики, у бировларнинг бадбахт бўлиши ҳисобига рўёбга чиқади. Масалан, овчи она-болали бир кийикни отиб келиб, ўзини бахтли ҳисоблаши мумкин.

Фафур Фулом ана шу тарзда бахтнинг турли ранглари тўғрисида тасаввур бергач, ёшлар эътиборини масаланинг негизига қаратади. У ёзади: *“Аслида эса, бахтли бўлишдан илгари озод-эркин бўлиш керак. Эркин бўлиш учун табиат ва жамиятнинг бутун қонунларини билиш керак. Ҳамма халқ ҳам эркин-озод бўлишни истайди ва шунга бутун қобилияти билан интилади. Демак, меҳнаткаш халқнинг бошланғич идеали — орзуси озод бўлмоқдир. Халқ ўз бахт-саодатини шунда кўради”.*

Биз бу сўзларни ўқир эканмиз, шоирнинг: *“Тақдирин кўл билан яратур одам, Ғойибдан келажак бахт бир афсона. Саодат инсоннинг ўз ҳунаридир, Тақдирнинг қудрати эмас баҳона”*, деган тагида катта маъно ётган сатрлари ёдимизга келади.

Ҳар бир жамият тараққиёти даражасининг белгиси аёлнинг шу жамиятда тутган ўрни, жамиятнинг шу аёлга бўлган муносабати билан белгиланади. Узоқ даврлар мобайнида ўзбек адабиёти аёлларни гўзаллик фариштаси сифатида шарафлаб келди. Қуръон ва ҳадисларда ҳамда дидактик адабиёт намуналарида она муқаддас сиймо сифатида талқин этилди. Авлодлар ана шу улуғ ва сўнамас дидактик ғоялар асосида тарбияланди.

Фафур Фулом 1942 йили, урушнинг авжи қизгин кунларида туғилган шеърларидан бирини “Хотин” деб атаган. Бу, шоирнинг энг гўзал шеърларидан бири бўлиб, унда она, ёр, сингил образларини ўзида мужассамлаштирган Хотин образи катта бадиий маҳорат билан муҳрланган. Бу шеърга назар ташлашдан аввал Фафур Фуломнинг юқорида бир неча бор тилга олинган ва, эҳтимол, ҳали ҳам ўзининг мукаммал ифодасини топмаган фазилатини таъкидлаш лозим. Гап шундаки, Фафур Фулом, масалан, Ҳамид Олимжондан фарқли ўлароқ, фикр шоири. У илҳом булоғида қайнаганида туйғу органларидан кўра, мия ҳужайралари жунбишга келиб, фикри

асримизнинг 79-йилидаги Везувий вулконидек отилиб чиқади. Бу “фикр шингили” баъзан бир-икки сатраёқ товланиб улгурса, кўпинча тўрт сатрлик бандда ўзининг қайноқ ифодасини топади.

Энди “Хотин” шеърига назар ташлайлик:

Бизнинг хотинларга ҳаё дастмоя,
Меҳнат бор, муҳтожлик доим бегона.
Онамсан,
ёримсан, синглимсан фақат,
Дунёда энг азиз дўстим, ягона.

Онам деганимда, оқ соч, жафокаш,
Мунис ва меҳрибон чеҳранг намоён.
Сен ахир бағрингда парвариш қилиб,
Кўзимга бахш этдинг кўзгудек жаҳон.

Агар эътибор берган бўлсангиз, биринчи банднинг иккинчи сатри шу банднинг на биринчи ва на учинчи сатрлари билан ўзаро боғланмагандек таассурот қолдиради. Лекин чуқурроқ ўйлаб кўрсангиз, ҳаё билан бирга меҳнат (меҳнатсеварлик) ўзбек хотин-қизларининг асосий фазилати сифатида талқин этилмоқда. Айни пайтда шоир “Меҳнат бор – муҳтожлик доим бегона” деган фикрни олға суриб, аёллар меҳнатига фавқулодда катта баҳо бермоқда.

Фафур Фулом ана шундай муқаддимадан кейин Хотин образини қаршимизда ёрқин гавдалантириб бергач, уни куйидагича ривожлантиради:

Онам, зотан, хотин, ёрим ҳам хотин,
Синглим ҳам, қизим ҳам уларга жинсдош
Ва булар ҳаётда, меҳнатда бугун
Дубби Акбар каби бўлдилар йўлдош.

Ушбу сатрларда тилга олинган Дубби Акбар сўзларини шоирнинг ўзи “Катта айиқ” буржи, деб изоҳлаган. Биз юқоридаги икки бандда шоирнинг аёллар образини янада гавдалантириш, жилолантириш ва ёрқинлаштириш учун янги ранглардан усталик билан фойдаланганини кўрамиз. Агар у аёлларнинг ҳаёт ва меҳнатда касб этган мавқеини очиш мақсадида кўкка назар ташлаб, юлдузлар туркумига мурожаат этган бўлса, уларсиз ҳаётнинг нашъасиз эканлигини кўрсатиш

учун эса ер юзидаги ҳатто супурги тегмаган, хароб бир хонумонга бизнинг эътиборимизни жалб этади. Шоир ана шу тазод ёрдам билан — қарама-қарши кутбларни ўзаро тўқнаштириш йўли билан аёллар образининг моҳиятини очиб ташлайди. Фафур Фулом шеъриятига хос муҳим бир хислат — тасвир воситаларидаги миллийлик (супурги тафсиллини эсланг) шеърга ўзгача бир латофат бағишлайди. Шоир кейинги бандда яна шундай миллий бўёқлардан маҳорат билан фойдаланиб, “Муҳаббат сурмасин қўшни қизига Олиб беролмасдан умрда бир бор, Юзинг ҳасратида ҳатто кўзига Ўргимчак ин қўйган йигитлар ҳам бор”, деган гўзал бир фикрни олға суради. Шундай лирик чекинишдан кейин образнинг асосий қирралари қуйидагича шаклланади:

Севинч йўқ, қайғу йўқ, кўклам йўқ, хазон,
Худди мақолларда айтилганидек,
Сенсиз келажак йўқ, бемаъни жаҳон,
Дарди йўқ кесакдир, ишқи йўқ эшак.

“Сенсиз келажак йўқ...” Шеърнинг асосий ғояси ана шу сўзларда ўз ифодасини топган. Фафур Фулом, бошқа шоирлардан фарқли равишда, она, ёр, она-сингиллардан иборат аёллар қавмининг жамият ҳаётидаги ўрнини Хотин образи орқали ёрқин бадиий мужассамлантирган.

“Сенсиз келажак йўқ...” Биз бу сўзларни ўқиганимизда биринчи навбатда она хотирамизга келади.

Фафур Фуломнинг “Ёдгор” қиссаси (1936) марказида гарчанд ҳикоянавис ва Ёдгор образлари турса-да, асардаги она образи ўзининг мушфиқлиги, меҳридарёлиги, куйди-пишдилиги билан бизни, айниқса, ҳайратга солади.

“Эй, мени бағринг билан парвариш қилган она, эй, менга борлигингни берган она, эй, менинг тарбиям учун кўз юммасдан ҳулкарлар кўзларингга чўккан она. Эй, қора кечаларнинг зулмати бахтингга чўккан она, эй ёруғ кунларнинг саодати келажагингга қўнган она! Дунёда онадан ортиқ ким меҳрибон? Ҳалигача бешик тепасида куйлаган аллаларингга баравар шеър ёза олмадим. Ҳалигача мендан чиққан иситма учун тортган қайғуларингга тенг қайғу ҳис қила олмадим”.

Бу сатрлар нафақат асар қаҳрамони, балки биринчи навбатда муаллифнинг — Фафур Фуломнинг юрак-юрагидан

отилиб чиққан сўзлардир. Биз ҳикоя қаҳрамонининг шу ички монологини ўқир эканмиз, ардоқли шоиримиз Миртемирнинг “Онагинам” шеъри ёдимизга келади. Шу буюк шеърда ўз ифодасини топган онага нисбатан оташин муҳаббат туйғулари мазкур ички монологда бошқа бир шаклда, энди Фафур Фуломнинг хусусий армонлари билан йўғрилган ҳолда тасвир этилган.

“Қизил Ўзбекистон” газетасининг 1948 йил 9 июнь сонида Фафур Фуломнинг “Унутилмас кишилар тўғрисида” деган мақоласи эълон қилинди. Фурқат вафотига 40 йил тўлиши муносабати билан ёзилган шу мақолада шоир ўзбек халқининг кўпгина машҳур сиймоларини эслаб ўтди. Орадан ўн кун ўтгач, у мазкур мақолада “ўзбек халқининг башариятнинг камолоти йўлида етиштирган, эркаклар қатори тарихда номлари машҳур шоира, алиба, комила ва қаҳрамон қиз фарзандлари” тўғрисида гапириб ўтишни унутгани учун “Оналар” деган махсус мақола билан чиқди. Кейинчалик ушбу мақолани қайта ишлаб, унга “Қуёшни қутлаб” деган ном берди.

Фафур Фулом ушбу мақолада Навоийнинг “Фарҳод ва Ширин” достонидаги Ширин образи тўғрисида ҳам баҳс юритади ва Шириннинг Фарҳодга атаб мажлис берганида, Навоийнинг мажлисда қатнашган ўнта қизни таърифловчи қуйидаги ажойиб сатрларини келтиради:

Бу мажлис ичра ҳозир ўн дилором,
Бари ҳам сарвқомат, ҳам гуландом.

Келиб ҳар қайси бир фазл ичра моҳир,
Маҳорат шеваси ҳар бирда зоҳир.

Бири — ашъор баҳри ичра ғаввос,
Бири — адвор даври ичра раққос.

Бири — мантиқ русумида рақамкаш,
Бири - ҳайъат руқумига қаламкаш.

Бирининг шеваси илми ҳақойиқ,
Балоғатда бири айтиб дақойиқ.

Бири — тарихда сўз айлаб фасона,
Бири - ҳикмат фани ичра ягона.

Ҳисоб ичра бирининг зеҳни бориб,
Муаммода бириси от чиқориб.

Бу фанларда булар — бир-бирдан аҳсан,
Юз ул фанлик аро ҳар қайси якфан.

Фафур Фулом “Фарҳод ва Ширин” достонидаги кўпчилик эътиборидан четда қолган бу лавҳани келтириб: *“Кўрдингизми, бу қизлар — ҳар бири бир фаннинг мутахассиси эди, дейди Навоий! “Духоба паранжиси бор эди, эрининг учинчи хотини эди, мушкулкушоддан қолмас эди”, дейилаётгани йўқ”*.

Фафур Фуломнинг бу сўзларида катта ҳақиқат бор. Навоий бундан беш юз илгари Шириннинг теварак-атрофини қуршаган қизлар ҳусн-жамолини ёки қимматбаҳо либосларию зеб-зийнатларини эмас, балки ақлий камолотини таъриф ва тавсиф этган.

Фафур Фулом аёлларни улуғлашда Алишер Навоий ҳазратларидан ҳам ана шу тарзда мадад олиб, тилга олинган мақоласида бундай сатрларни ёзган:

Эй, мени ўзимга танита олган,
Сомончи йўлидек оппоқ она сунт,
Бутун ҳаётимда пешрав бўлдинг,
Илкимда қуввату ва қалбимда қут!

Шоир хотин-қизлар образини шеърӣ асарларида ҳам, публицистик мақола ва қиссаларида ҳам ана шу тарзда илоҳийлаштириб, бу образни изчил равишда бойитиб борди. Олдинги фасллардан бирида тилга олганимиз “Она” шеърӣда эса (1953) ижодининг бу қутлуғ мавзусига бундай нуқта кўйгандек бўлди:

Худди юрак устида
Эркалаган қўлинг бор.
Сочимни силаб қўйган
Панжанг изи — йўлинг бор.

...Мингга кириб ўлсам ҳам,
Қулоқда қуйма алланг.
Қуёшга қўшнимиз, деб
Кўрсатганинг минг-минг ранг.

Ўзинг, ахир, нимасан,
Қоямисан, тоғмисан?
Ўзинг, ахир, нимасан,
Жаҳонмисан, боғмисан?

Рангмисан, куёшмисан,
Ҳаммасидан улуғсан!
Етук-етук сўзимни
Шайнингга айтгуликсан.

“Сенсиз келажак йўқ...” Она образининг гафурона талқинлари тўғрисида баҳс борар экан, яна шу сўзлар ёдимизга келади. Она туфайли рўёбга чиқувчи келажак — бу фарзандлардир. Фарзандларни эса яратиш билангина кифояланмай, тарбиялаш ҳам зарур. Афсуски, фарзанд оёққа туриши билан она бағридан чиқиб, муҳитнинг таъсир доирасига тушади. Худди шу даврдан бошлаб унга турли-туман омиллар ўз таъсирини ўткази бошлайди.

Тарбия ҳурмат туйғусидан бошланади. Инсонда биринчи навбатда ота-она ва ёши улуғ кишиларга, қолаверса, ҳаммага нисбатан ҳурмат туйғуси бўлганига ва бу туйғунинг апрель ойидаги ўрик гулларидек чаман бўлиб очилиб турганига нима етсин. *Ҳурмат* эса *қадр* деган фазилат билан эгизак. Отананинг қадрига, нон-тузнинг қадрига, меҳнат ва меҳнат аҳлининг қадрига, она-Ватаннинг қадрига етган кишигина тарбия кўрган ҳисобланади. Ана шу тарзда инсонни инсон қилувчи фазилатлар олтин ҳалқалардек бир-бирига уланиб, шу инсоннинг қадр-қимматини белгиловчи омилга айланади. Шунинг учун ҳам Гафур Фулом “Ассалом” деган шеърида бундай ёзган:

Инсонга ҳурмат, бу — ўзин танимақ,
Муқаддас атамақ яшаган ерни.
На қулу на хўжа, на миннат, на зулм,
Муҳтарам санамақ пешона терни.

Аммо бу ёруғ дунёда пешона тери билан келган неъматларни ҳам, отаси, ҳатто бобоси тенги кишиларни ҳам қадрлаш, ҳурмат қилиш ҳиссидан маҳрум бўлган кимсаларда топилади.

Гафур Фуломнинг “Бир саломнинг кучи” деб номланган ажойиб бир шеърида сўлим чойхонада, катта ҳовуз бўйидаги

мажнуңтол тагида суҳбат қуриб, қувониб ўтирган кексаларнинг кўркем бир давраси тасвир этилган. Шоир бу манзарани шундай қайноқ илҳом билан тасвир этганки, бу тасвирдан кичик бир лавҳани келтирмасдан иложимиз йўқ:

Нега қувонмас олам, биз ахир камол билан,
Илму маърифат билан, ишқ билан, жамол билан,
Бағримиз инсонликнинг бутун файзига тўлиқ,
Кўр тўкиб ўтирибмиз юракдаги ёл билан.

Табиат бу суҳбатга агар қулоғин тутса,
Бошқа ишин унутиб улфатга қўшиларди.
Кишилар сўзлашаркан лабдаги ҳар сўз — бўса,
Меҳнатимиз давоми роҳатга қўшиларди.

Олти меҳнат фаҳрийсидан иборат гулдаста “илму маърифат билан” давра қуриб ўтирган пайтда чойхонага бадмаст бир кимса “асфальтни чайқатгудай, девор, том қулатгудай” бўлиб, “валдир қўшиқ” билан кириб келади. Кимсанинг қўлини қайириб, чойхонадан чиқариб юборганларидан кейин ҳам “ўртага туя чўкиб, афсус, ўкиниш қолади”.

Аммо шу пайт, улфатлар бахтига, “Ассалом, отахонлар!” деб 1-босмаҳонанинг ҳарф терувчиси Шомухтор кириб келади. Шундан кейингина суҳбатнинг кул босган чўғи яна товланиб кетади.

Улфатга салом бериб бирин-бирин кўришди:
“Кеча мояна олдик, шўрвами ё паловми?”

Жўралар ҳурмат учун ним туриб ўтиришди...
Ёпирай, салом кучи алангами, оловми?

Ўчай деган суҳбатни қайтадан қилди чаман,
Суҳбат кўнгилдай тиниб, самимий қилар давом...

Шеър шундай сатрлар билан тугайди.

Юқорида айтиб ўтганимиздек, мазкур шеър “Бир саломнинг кучи” деб номланган. Фафур Фулом “салом” сўзини маънавий юксаклик белгиси сифатида, салом берган кишини эса маънавий баркамол инсонларнинг тимсоли сифатида талқин этган. Чиндан ҳам, агар ўйлаб кўрсак, маънавиятнинг биллур девор билан ўралган гулшанига яқинлашишимиз билан даставвал “ассалому алайкум” деган иссиқ ва ёқимли сўзлар

эшитилгандек бўлади. Шу маънода “салом” сўзи маънавиятнинг, маънавий баркамол кишиларнинг паролidir.

Афсуски, маънавий пок ва гўзал кишиларни тарбиялаб чиқарувчи махсус мактаблар бўлмайди. Бундай мактабларнинг бўлиши ҳам мумкин эмас. Ёшлар бундай тарбияни ота-онасидан, мактабдан, маҳалла-кўйдан, ташқи муҳитдан олади. Аммо шуниси ҳам борки, улар худди биз тилга олган шахслар ва жойлардан аксилтарбияни олишлари ҳам ҳеч гап эмас.

Фафур Фулом 1936 йилда ёзган мақолаларининг бирида қироатхонасида илм-фаннинг турли соҳаларига оид китоблар борлигини айтиб, бундай ёзган: *“Шу китоблар орасида “Педологиядан биринчи курс” деган бир азиз китоб бор. Бу китобни ҳалигача кўзим қорачиғида сақлар эдим. Ҳар гал ўқимасдан илгари уч мартаба ўйиб, бошимга қўяр эдим. “Мана, асл илм қаерда яширинган”, деб ихлос қилар эдим. Тиш-тирноғим билан бунда ёзилган “илм дурри жавоҳирлари”ни ёд олишга тиришар эдим. Чунки, аёлманд одамман. Мен икки ўғил, икки қизнинг отаси. Фарзанди аржумандларимнинг келажаклари учун қайғуриш, уларни жамиятимизнинг чинакам аъзолари қилиб ўстириш, ҳар ота сингари, менинг ҳам Ватан олдидаги виждоний вазифам эди”.*

Шоир тилга олган китоб фарзанд тарбияси ҳақидаги ўқув қўлланмаси бўлиб, у ўз фарзандларини ана шу китобда берилган тавсиялар асосида тарбияламоқчи бўлган. Аммо...

“Катта қизим, — деб давом этади шоир, — бир кун онасининг пардоз қутисидан упа олиб, юзига чаплабди. Мен хотинимга қарадим, хотиним менга қаради. Мен секин бориб, бояги китобимни олиб чиқдим. Қизимнинг бу қилиғи китобнинг қайси бобига тўғри келишини текшириб кўрмоқчи эдик. Ҳайҳот! Мендан бўлган фарзанднинг келажакда қандай бўлишини ҳеч ўйламаган эдим. Китоб ўзининг оғир саҳифаларида қизимни тилга олиб бўлмайдиган ёмон иборалар билан характерлар эди. Хотиним менга билдирмасдан кўзига жиндек ёш ҳам олди. Мен бўлсам, ўша куни еган-ичганим ичимга тушмай, дилим гаш тортиб, алланечук бўлиб юрдим.

Ўртанча ўғлим саккиз ёшда. У биринчи йил мактабга қатнайди. Қандай хўрлик, қандай маломат, қандай бахтсиз ота-она! Ана шу ўғилгинам кеча мактабнинг мулки, яъни тўғридан-тўғри жамият мулки бўлган бир думалоқ бўрни ўқитувчисига билдирмасдан чўнтагига сола чиқибди. У бўр билан чизма-чизик ўйнаб юрганида кўриб қолдим.

Бу энди китоб сўзига қараганда, боланинг наст ахлоқли киши бўлажagini яққол кўрсатиб туради. Бу гал бир думалоқ бўр, эртага бир думалоқ копток, индинга энди бир думалоқ дурри жавоҳир. Қандай чидай олайликки, не ҳасратлар билан ўстираётган боламиз келажакда жамият мулкани талон-торож қилувчи ўғри бўлиб ўсажак. Ҳозирданоқ бу қилиқнинг олдини олиш бефойда. Чунки китоб тўппа-тўғри оқнинг устига қора билан ёзиб қўйибдирки, “Кишида характер ўзгармайди. Бир боланинг ёшлигидаги қилиғи — улғайгандаги ишларининг намунаси”

Фафур Фулом тилга олган “Педологиядан биринчи курс” ўқув қўлла имасида ҳам, совет даврида нашр этилган таълим-тарбия масаласига оид бошқа кўплаб китоб ва қўлланмаларда ҳам шарқона одоб ва ахлоқ нормалари мутлақо эътиборга олинмаган Ваҳоланки, ахлоқ ва одоб тарбияси Шарқ донишмандлари томонидан ишлаб чиқилибгина қолмай, узоқ асрлар мобайнида синовдан ўтиб, мукамал тизим шаклини олган. Фафур Фулом ўз фарзандларини тарбиялашда, биринчи навбатда, Шарқ донишмандларининг шу борадаги анъаналарига, ўзининг ҳаётий тажрибасига суянган.

Ғарбда туғилиб ўсган кишилар учун ер куррасининг шу бўлагида шаклланган маънавият асослари муҳим бўлганидек, Шарқ халқлари ўз донишмандларининг ўғитларига қулоқ солиб келганлар. Фафур Фулом ҳам Шарқ фарзанди сифатида шу қитъанинг алломалари ёзган китобларни афзал, деб билган, уларни ҳурмат қилган:

Олтин билан ёзилсин айтадиган сўзларим!
Йироқдан келган бир дўст ўзбекнинг меҳмонидир.
Олмос пора сингари ярқирасин кўзларим,
Ойбегим, Авезовим халқимизнинг жонидир.

Куёш ҳароратидан баҳраманд бўлган инсон
Куёшдай ижозатсиз ҳар уйга кира олур.
Китоб дегани нурдир, ҳар китобдан минг жаҳон
Меҳр-муҳаббатимиз сўнмас юлдуздай қолур.

Фафур Фуломнинг “Анор” шеърида тилга олинган китоб — бу Ойбек, Авезов сингари Шарқнинг улғу ёзувчилари қаламига мансуб китобдир. Бу китобдан куёш ҳарорати билан бирга халқ қалбидаги меҳр-муҳаббат шарораси ҳам ёниб-таралиб туради. Меҳр-муҳаббат бор жойда эса ёмонликка ўрин йўқ.

Ғафур Фулом одоб ва ахлоқ тарбиясида китобнинг аҳамияти улкан эканлигини яхши билади, албатта. Шунинг учун ҳам у ёшларни илм-маърифат орқали камолотга эришишга чақиради.

Шоир “Олтин медаль” шеърида ёзади:

Бахтимиз чароғи қизлар, жононлар,
Ўшашсиз чаманда кўргизинг жамол.
Ҳусннинг умри оз, аммо гўзаллик
Илму маърифатда топади камол.

Ана шу фикр — ўрта таълим олиш билан тўхтаб қолмаслик лозим, деган ғоя шоирнинг “Аввал ўқи” шеърида ҳам “қизил ип” бўлиб ўтади. Аввалги шеърдан фарқли ўлароқ, шоир бу шеърда ёш авлоднинг халқ ва жамият олдидаги, келажак олдидаги бурчига эътиборни қаратади.

Агар китобхонни бу шеърнинг дёбоча қисмида ифодаланган мазмун билан — ҳар банднинг дастлабки сатрларини келтириш орқали — таништирадик, қуйидаги манзара ҳосил бўлади:

Кеча ўнинчини аъло тугатдинг...

Овозинг дўриллар, демак, бу уйда...

Сезаман, оқшомлар мени ухлатиб...

Кўшнидан келарса жаранглаган сас...

Сени ҳам домига тортмоқ бўлади

Севги деб аталган бу эски шева...

Тушунарлики, баҳс юрак торлари муҳаббатнинг тонгги шабадасидан куйлай бошлаган ёшлар ҳақида бормоқда. Одатда, ёшлар умрнинг бу фаслида муҳаббат домига илиниб, дунёда ундан ҳам муҳим нарса — Ватан ва халқ олдида қарздор, келажак олдида масъулиятли эканликларини унутиб қўядилар. Ғафур Фулом донишманд ота ва шоир сифатида уларнинг юзини сеvgи ва муҳаббатнинг мовий олаmidан ҳаётий ҳақиқатлар ўлкаси томон буради:

Улуғ режаларнинг қарзи елкангда,
Ҳали ўқилмаган мингларча китоб,

Ҳали институт минбарларидан
Ўнларча олимдан тинглайсан хитоб.

Фалсафа – Афлотун, илмлар – Сино,
Шеърлар Пушкинни қидирар сенда.
Отага ўғил бўл, яъни хўжа бўл,
Қон-тер билан барпо бу сарзаминда.

Конлар – инженерни, тоғлар – Фарҳодни,
Устасин чақирар тонгги гудоклар,
Кеча ўнинчини тугатдинг... Бу оз,
Том Соьер қиссасин билган гўдаклар.

Шунчалар ўқийсан, бир эмас бир кун
Илминга бу кунги доно қолур лол,
Онанг оқ сутини, отанг меҳнатин
Билимдон бошинга бағишлар ҳалол...

Фафур Фулом баркамол авлод тарбиясини ана шу тарзда чуқур ва фалсафий режада, халқ ва мамлакат тақдиридан заррача ажратмаган ҳолда тушунади. Ёшлик нашидаларидан сархуш бўлиб, Ватан ва миллат тараққиёти учун ғоят муҳим бўлган илм-фан соҳаларини эгаллашни унутиш ёшларга ярашмаслигини қайта-қайта такрорлайди. Ўрта Осиё Давлат университети филология факультетининг талабалари билан учрашганида эса (1947) худди эртанги Навоий ва Нодиралар, Пушкин ва Ломоносовларни кўриб турган кишидек қувончга тўлиб, бундай дейди:

Бир куни Ҳимолой тоғига чиқиб:
“Шунча ожизманми?” дебди Тагуро.
Бир мазмун етмабди унинг фаҳмига;
“Озод одамзодман”, демабди, зеро:

Одамлик мазмуни тоғлардан буюк.
Айниқса, озодлик нақд хазинангдир.
Сен унинг қадрига етгучи фарзанд,
Асрлар қайғуси мағрур сийнангдир.

Шоирнинг “Одамлик мазмуни тоғлардан буюк, Айниқса, озодлик нақд хазинангдир”, деган сатрлари заминиди олам-олам маъно бор. У ўзининг, халқининг қалбида жўш урган ана шу орзуга ёш авлодни баркамол кишилар қилиб тарбиялаш орқали эришмоқчи эди.

Адабий-бадиий нашр

Наим Каримов

ҒАФУР ҒУЛОМ

*Шоир ҳаёти ва шеърӣ
ижодига бир назар*

Таҳририят мудири *Назира Жўраева*
Муҳаррир *Ҳикоят Маҳмудова*
Мусаввир *Юлай Габзалилов*
Бадиий муҳаррир *Анатолий Бобров*
Техник муҳаррир *Татьяна Смирнова*
Кичик муҳаррир *Назми Фозилова*
Мусаҳҳиҳ *Мавжуда Насриддинова*
Компьютерда саҳифаловчи *Сурайё Раҳмедова*

ИБ № 4146

Босишга 25.04.03 й. да рухсат этилди. Бичими 84x1081/32. Таймс гарнитураси. Офсет босма. 3,36 шартли босма тобоқ. 3,0 нашр босма тобоғи. Жами 1000 нусха. 139 рақамли буюртма. 33–2003 рақамли шартнома. Баҳоси шартнома асосида.

Ўзбекистон матбуот ва ахборот агентлигининг Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. 700129. Тошкент. Навоий кўчаси, 30 // 700128. Тошкент. Усмон Юсупов кўчаси, 86.